AVRUPA FEODALİZMİNİN EVRİMİ

SELİM SOMÇAĞ

AVRUPA FEODALİZMİNİN EVRİMİ SELİM SOMÇAĞ

ARAŞTIRMA DİZİSİ
BAĞLAM

AVRUPA FEODALİZMİNİN EVRİMİ

SELİM SOMÇAĞ

BAĞLAM

Bağlam Yayınları / 68
İnceleme - Araştırma / 32
Birinci Basım : Mart 1994

ISBN 975-7696-54-4

Kapak: 1220 Tarihli Bir İspanyol Minyatürü

Dizgi: Studio Maç
Baskı: Bayrak Matbaası

BAĞLAM YAYINCILIK
Ankara Cad. 13/1 34410
Cağaloğlu - İstanbul
Tel: (212) 513 59 68

İÇİNDEKİLER

Feodal Üretim Tarzı 9
Genişleme Dönemi 20
1. Tarımın Büyümesi 20
2. Ticaret ve Kentler 30
3. Fiyatlar ve Ücretler 42
Kırdaki Değişmeler 45
Genel Bunalım 59
Sınıf Mücadelesi ve Serflik 67
Doğu Avrupa 98
Başka Görüşler 101
Bitirirken 124
Bibliyografya 132

ÖNSÖZ

17. Yüzyıldan günümüze kadarki dünya tarihi, Batı Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkması ve bunun sonucunda Batı Avrupa ve onun uzantısı olan toplumların dünyanın geri kalan bölümündeki halklar üzerinde iktisadî, siyasî ve kültürel alanlarda üstünlük kurması olarak özetlenebilir. Bu sebeple Avrupa tarihi, özellikle de kapitalizmin doğuşu ve gelişmesi Batı dünyasının dışındaki ülkelerin aydınlarını da en az Batılılar kadar, hatta belki de daha fazla ilgilendirmektedir. Öte yandan Batı Avrupa'nın kapitalizme nasıl geçtiği sorusu, kendi iç dinamiği ile kapitalizme geçemeyen ülkelerin büyük çoğunluğundan farklı olarak 16., hatta 17. yüzyılda bile birçok alanda Batı Avrupa ile boy ölçüşebilecek bir medeniyete sahip olan Türkiye'den bakıldığında, Türkiye'nin neden kapitalizme geçemediği sorusuyla bütünleşmektedir. Bu çalışmada Avrupa feodalizminin ortaya çıkışından kapitalizmin doğuşunun ilk şartı olan serflik ilişkisinin çözülmesine kadarki evrimi incelenerek bu tarihî, fakat ana hatlarını Batı'nın belirlediği bir dünyada yaşamakta olan herkes için aslında güncel olan soruların cevapları araştırılmıştır. Kitabın gün ışığına çıkmasını sağlayan değerli hocam Prof. Yavuz Cezar'a ve yayınını üstlenen Bağlam Yayınlarına teşekkür ederim.

Selim Somçağ

FEODAL ÜRETİM TARZI

Feodal üretim tarzı, emeğin ve emek ürünlerinin meta olmadığı, doğal ekonomi temeline dayanan bir üretim tarzıydı. Başlıca iktisadî faaliyet tarım, başlıca üretim aracı da topraktı. Doğrudan üreticiler olan köylüler bir miktar toprağı tasarruflarında bulunduruyorlardı ve özgül bir toplumsal ilişkiyle toprağa bağlanmışlardı. Toprağın mülkiyeti askerî nitelikli aristokratik bir sınıf olan feodal senyörlerin elindeydi. Köylülerin ürettiği artık ürüne feodal soyluluk tarafından siyasî-hukukî bir zor mekanizması aracılığıyla el konuyordu. Serf olarak adlandırılan köylüler, işledikleri toprağın sahibi olan senyörün aynı zamanda siyasî-hukukî otoritesine tâbî idiler. Böylece manor olarak bilinen ve özgül bir üretim örgütlenmesine sahip olan senyör işletmeleri hâkim sınıfın üreticiler üzerindeki siyasî-hukukî egemenliğini yürütmesine ve ürettikleri artığa ekonomi dışı bir zor mekanizmasıyla el koymasına aynı anda sahne olarak feodal üretim tarzının üretim düzlemindeki çekirdeğini oluşturuyordu. Manor, iktisadın ve siyasetin kapitalizm öncesi sınıflı toplumlara özgü iç içe geçmesini karakteristik biçimde sergiliyordu.

Feodalizmde soylular katmanları birbirine vassalite ilişkisiyle bağlı olan hiyerarşik bir piramit şeklinde örgütlenmişlerdi. Böylece bir soylu bir yandan kendisine bağlı vassallerin süzereni (metbuu) iken aynı zamanda başka bir senyörün vassaliydi. Sahip olduğu topraklar bir **fiefti**; öte yandan bu toprakların bir bölümü de **fief** olarak vassallerinin elindeydi. **Fief**'in kökeni Merovenj döneminde yaygınlaşan, askerî hizmet karşılığında yapılan ve geri alınabilen toprak temlikine (**beneficium**) dayanıyordu. Feodal dönemde vassalle süzeren arasındaki ilişkinin ana ekseni olarak askerî hizmet yükümlülüğü sürüyordu, fakat fief'in süzerenin isteğine bağlı olarak geri alınabilmesi geçmişte kalmıştı. Buna, bir vassal soylunun topraklarını kendisine fief temliki yapan süzerenden bağımsız olarak yönetmesi olgusu da eklenince **fief**lerin fiilen **fief** sahiplerinin mülkü haline geldiği, dolayısıyla **fief** kavramının önemini yitirdiği düşünülebilir.

Fakat feodal toprak mülkiyeti, Karanlık Çağın elinde bulundurana hiç bir mülkiyet hakkı tanımayan geçici **beneficium**undan ne denli uzaksa, burjuva mutlak mülkiyetinden de o denli uzaktı. **Fief** temliki yapanların bunların yönetimine karışamamalarına ve fiefleri keyfî olarak geri alamamalarına rağmen, vassallerin ellerinde bulundurdukları topraktan ötürü temlik edene karşı birtakım yükümlülüklerinin varolması feodal mülkiyetin ayırdedici özelliği olmaya devam ediyor, mülkiyetin bölünmüş niteliği sürüyordu. Böylece, en tepede kraldan en alttaki şövalyeye dek uzanan bir zincir boyunca aynı toprak parçasının birkaç kez temlik edilmesiyle zincirin halkaları arasında feodalizm için ayırdedici önemde olan bir haklar ve yükümlülükler ağı kuruluyordu. Vassalite piramidinin önemli bir özelliği de bağlılık zincirinin doğrudan geçişli olmamasıydı. Bir senyör (kral bile olsa) aradaki halkayı atlayarak kendi vassalinin vassalinden bir talepte bulunamıyor ya da ona müdahale edemiyordu. Daha da önemlisi, bir soylunun yalnızca bizzat elinde bulundurduğu topraklarda gerçek hükümranlık haklarına sahip olması, kendisinin (ya da atalarının) temlik etmiş olduğu toprakların yönetimine karışamamasıydı. Ülkeler çok sayıda irili ufaklı parçadan oluşan mozaikler haline gelirken, soyluluğun bir bütün olarak tekelinde tuttuğu siyasî güç her bir mozaik parçasında yer alan güç odakları arasında paylaşılıyor ve "iktidar hiç bir zaman tek bir merkezde odaklanmıyordu" (Anderson). Böylece hakim sınıf içinde askerî-siyasî gücün ve toprak mülkiyetinin paylaşımının sıkı bir paralellik içinde gerçekleşmesi, iktisat ve siyaset arasındaki kaynaşmayı bir kez daha çarpıcı biçimde ortaya koyuyordu.

Feodal iktidar modern iktidardan farklı nitelikteydi. Feodal ideolojide temel kavram ideal olan bir düzenin hiç bozulmadan sonsuza dek sürdürülmesiydi. Yönetenlerden beklenen yeni yasalar yapmak değil, ezelden beri varolan örfleri uygulamaktı. Öte yandan soyluluğun örgütlenme biçimi ve iktidarın bölünmüşlüğü modern anlamda bir sürekli bürokrasinin varlığına imkan tanımadığından modern anlamda bir yürütme de mevcut değildi [1]. Böylece iktidar kavramı senyörün kendisine bağımlı olan insanları yargılamasını ve verilen cezaları infaz etmesini

1 Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, s.153.

içeren yargı hakkıyla hemen hemen özdeşleşiyordu.

Her senyörün kendisine bağımlı kişileri yargılama hakkını ele geçirmesi feodalizmin oluşma sürecinde en önemli aşamalardan biriydi. Bununla birlikte bölge senyörlerinin etkili olduğu bölgelerde bir kişinin serf mi, özgür mü olduğunu veya bir toprak parçasının kime ait olduğunu saptamak gibi birtakım önemli davalarda yargı yetkisi onların elindeydi. Yüksek yargı olarak bilinen bu yetkiye sahip olan bölge senyörleri özellikle Fransa'da, Almanya'nın batısında, İngiltere'nin bazı bölgelerinde bulunuyorlardı [2]. Fransa ve Almanya'dakilerin çoğu Karolenj bölge kontlarının selefleriydi. Bölge senyörleri esas olarak **fief**lerini doğrudan doğruya kraldan veya imparatordan almış olan büyük senyörlerdi ve vassallik ilişkilerinden bağımsız olarak belli coğrafî sınırlar içinde bulunan serf veya özgür bütün insanlar üzerinde bazı yetkileri vardı. Bu yetkiler arasında her zaman onların tekelinde bulunan yüksek yargının yanısıra çoğunlukla bazı vergileri toplama hakkı da bulunuyordu. Bu vergileri köylülerin yükümlülüklerini incelerken göreceğiz.

Feodalizmde soyluların topraklarında Karanlık Çağda olduğu gibi, Latince **curia** (İng. **manor**, Al.**Hof**, Fr.**cour**) denen bir üretim örgütlenmesi uygulanıyordu. Manor rezerv veya efendi toprağından (Lat.**terra indominicata, mansus indominicatus**, İng. **demesne**, Al. **Herrenhof**, **Salhof**, Fr.**reserve**) ve köylü çiftliklerinden (Lat. **mansus**, İng. **yardland**, Al.**Hufe**, Fr.**manse**) oluşuyordu. Köylüler ürününün tamamı senyöre ait olan rezervi işliyorlar, ayrıca kendi çiftliklerinin ürününden de aynî ve nakdî ödemeler yapıyorlardı.

Bir zamanlar sanıldığının tersine, bir manoru oluşturan mansusların toplu bir yerleşim birimi meydana getirmesi kural değil istisnaydı. Çoğunlukla bir manora bağlı mansuslar iki ya da daha fazla köye dağıldığı gibi, bir köydeki haneler de birden fazla senyörün manoru arasında bölünmüştü.

Toprakların üçüncü bölümünü çayır, otlak, orman gibi ortak kullanılan araziler oluşturuyordu. Her mansus sahibi köylünün ortak arazilerden yararlanma hakkı vardı.

---

2 Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s.50; Bloch, *Feudal Society*, s.366; Ganshof, *Feudalism*, s.113; Anderson, *op.cit.*, s.149.

Manor örgütlenmesinde serflerin başlıca yükümlülüğü rezervi ekip biçmekti. Bunun için her köylü haftanın birkaç (genellikle iki veya üç) gününü rezervde çalışmaya ayırırdı. Rezervdeki haftalık angaryanın yanı sıra serfin senyörün istediği zaman yerine getirmek zorunda olduğu belli sayıda günlük angarya yükümlülüğü vardı. Serfler genellikle bu yükümlülüğü hasat zamanı gibi emek ihtiyacının arttığı dönemlerde yerine getirirlerdi. Rezervin işlenmesi dışında en önemli yükümlülük kışlık ot, şarap gibi ihtiyaç maddelerinin manora ya da senyörün konutuna taşınmasıydı. Bunlardan başka her yıl belirli uzunlukta çitin onarılması, kadınların belirli miktarda bez dokuması, senyöre belli sayıda tavuk ve yumurta verilmesi gibi yöreden yöreye değişen yükümlülükler de olabiliyordu [3].

Serfin kızını (kimi zaman oğlunu da) evlendirdiği zaman ödediği İngiltere'de **merchet**, Fransa'da **formariage**, Almanya'da **Bedemund** olarak bilinen vergi de yükümlülükler arasındaydı. Başlangıçta bu vergi serfin kızının manor dışından birisiyle evlenmek istemesi durumunda ödenen bir tür ceza niteliğindeydi, fakat zamanla birçok yerde manor içi evlilik yapan kızlara, hatta bazen erkeklere de teşmil edildi. Serf öldüğü zaman ondan kalan toprağa tasarruf etmek isteyen mirasçıları yine senyöre bir vergi vermek zorundaydılar. İngiltere'de **heriot**, Fransa'da **mainmorte**, Almanya'da **Todfall** olarak bilinen bu vergi çoğunlukla serfin sahip olduğu en iyi hayvanın (genellikle öküz veya at) senyöre devri anlamına geliyordu. Bu yüzden bu vergiye Almanya'da **Besthaupt** da deniyordu (Best: En iyi, Haupt: Baş). Zamanla bu verginin de kapsamı genişletilerek serfin karısının ölümü halinde de uygulanır olmuştur. Bu durumda bazen ailenin en iyi ineğine, daha yaygın olarak da ölen kadının en iyi giysisine el konuyordu [4]. Her yıl ödenen kelle vergisine (İng. **poll-tax,** Fr.**chevage**, Al.**Kopfzins**) ise manorda oturan her birey tâbiydi. Yöreden yöreye büyük farklılık

3 Slicher van Bath, *op.cit.*, s.46-48; Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, s.52; Bloch, *French Rural History*, s.88; Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, s.40; Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, s. 1olff.

4 Von Below, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen*, s.104, 106; Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, s.66.

gösterebilen daha başka vergi ve ceza ödentileri de olmakla birlikte, angarya dışı rantların en önemlileri bu üç vergiydi.

Latince **tallia**, İngilizce **tallage**, Fransızca **taille**, Almanca **Bede** denen yardım vergisi başlangıçta yalnızca senyörün olağandışı bir malî sıkıntısı olduğunda salınıyordu. Fakat zamanla periyodik (büyük çoğunlukla yıllık) hale gelerek serfliğin önemli vergileri arasına girdi [5].

Serflerin manorunda oturdukları senyörden başka, o yörenin bölge senyörüne karşı da yükümlülükleri olabilirdi. Bunlar arasında en önemlisi **banalites** olarak bilinen ve köylüleri senyöre ait olan değirmeni, ekmek fırınını, üzüm cenderesini veya bira imalathanesini kullanmak zorunda bırakan uygulamaydı [6]. Serfler kendi el değirmenlerinde öğütülebilecek miktarda olsa bile tahıllarını senyörün değirmeninde para karşılığında öğütmek zorundaydılar.

Bölge senyörlerinin köylülere yüklediği diğer bir külfet de, kimin mülkü olduğuna bakılmaksızın bölge sınırları içindeki herhangi bir ormandan yararlanma hakkı karşılığında vergi almalarıydı [7].

Serflerin yükümlülükleri arasında son olarak ondalık vergisinden söz etmek gerekir. İngilizce **tithe**, Almanca **Zehnte**, Fransızca **dime** olarak bilinen bu vergi ürünün onda birinden oluşuyor (bazen bu oran 1/10-1/15 arasında değişiyordu) ve kiliseye ödeniyordu. Ondalık vergisi yalnız toprak ürünlerinden değil, evcil hayvanlardan da alınıyordu.

Feodalizmin kuruluş aşamasında hâlâ ellerinde alodlar yani serbest çiftlikler bulunan "bağımsız" köylüler bir yana bırakıldığında, bir senyörle ona ait bir araziye tasarruf etmekten dolayı bağımlılık ilişkisi içinde olan köylüler hukuken üçe ayrılıyordu: "Özgür" olanlar, bağımlılar ve köle kökenli bağımlılar. Teorik

---

5 Ganshof, Verhulst, *"Medieval Agrarian Society in its Prime: France, the Low Countries and Western Germany"*, s.334; Bloch, op.cit., s.82-83.

6 Slicher van Bath, *op.cit.*, s.49; Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, s.65; Bloch, *Feudal Society*, s.251; Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, s.184.

7 Ormanların köylülere sağladığı en önemli yarar, domuzların sürüler halinde ormanlarda pelit, kök ve sürgünlerle beslenmeye bırakılmasıydı. Domuz eti, beslenmesi esas olarak tahıla, kısmen de baklagillere dayanan köylünün başlıca hayvansal protein kaynağıydı.

olarak ikinci ve üçüncü gruplar Karanlık Çağın sonlarında ortaya çıkan köle kökenli bağımlı üreticiler kategorilerinin devamından başka bir şey değildi. Birinci grubun bağımlı üretici haline gelmesi daha yakın tarihlere, çoğunlukla feodalizmin yerleşmesi sonrasına denk düşüyordu. Bu gruba İngiltere'de **sokemen**, Fransa'da **vilains francs**, Almanya'da genel olarak **Freien**, yerel olarak **Freisassen**, **Barschalken**, **Salmaenner** vs. deniyordu. İkinci gruba Latince **villanus**, üçüncü gruba ise kıta Avrupasında **servus**, İngiltere'de **nativus** adı veriliyordu. **Villanus** ve **servus/nativus** arasındaki farklar daha feodalizmin doğuşu öncesinde büyük ölçüde silinmeye yüz tutmuştu. Feodalizmin yerleşmesinden kısa süre sonra, zaten pratikte bir anlamı kalmayan bu ayrımın lafzının da ortadan kalktığı ve iki grubun birleşerek klasik tarihçiliğin serf olarak adlandırdığı İngiltere'de **villein**, Fransa'da **vilain**, Almanya'da **Leibeigener** adıyla anılan feodalizmin tipik bağımlı üretici topluluğunu oluşturduğu görülmektedir. Senyörün rezervinin işlenmesi için gerekli olan emeğin sağlanması, **merchet/Bedemund/formariage, heriot/Todfall/mainmorte, poll-tax/Kopfzins/chevage** gibi vergilere tâbî olmak gibi yükümlülüklerin yanı sıra, hareket serbestisi olmaması ve tasarruf ettiği araziyi devretme hakkının bulunmaması da bu grubun özelliğiydi. "Özgür" bağımlıların durumuysa daha karışık bir manzara arzediyordu. Başlangıçta bunların serfliğin alâmetifarikası sayılan çeşitli vergileri ödemedikleri, **villan**iye göre daha az angarya yükümlülüğü ile mükellef oldukları veya hiç angarya yapmadıkları, kişisel hareket ve mal satışında serbest oldukları görülüyor. Bu hukukî statünün geçirdiği evrim klasik serf statüsünden de daha karışık ve belirsizdir. Genel olarak kıta Avrupa'sında bunların durumun da **villanin**inkine yaklaştığı, İngiltere'de nispeten avantajlı durumlarını daha fazla korudukları söylenebilir [8]. Bu arada, her ne kadar (özellikle ilk dönemlerde) serfliğin getirdiği bazı kısıtlamalardan masun kalsalar da, "özgür" bağımlıların senyörle aralarındaki ilişkinin iki tarafın özgür iradeleriyle gerçekleştirilen bir sözleşme ilişkisi olarak görülemeyeceğini vurgulamak gerekir. **Sokeman**in öde-

8 Meselâ Duby'ye göre 11 yüzyılda Fransa'da francus ve servus arasındaki ayrım belirsizleşmişti. Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, s.188.

diği rant da **nativ**usunki gibi senyörün ekonomi dışı bir baskı mekanizması yoluyla temellük ettiği feodal ranttır. Ayrıca kimi zaman evlilik, ölüm ve kelle vergilerini ödemeseler de bunlar da başta **banalites** olmak üzere bölge senyörüne karşı olan bütün yükümlülüklere tâbî idiler. Bu sebeple bu çalışmada klasik tarihçilikten farklı olarak bu köylüler de feodal serf olarak nitelenmektedir.

Bu arada, ellerinde alodlar bulunan köylülerin de azınlıkta olmakla birlikte feodalizm boyunca varlıklarını sürdürdüklerini ve bunların hukukî statülerinin de çoğunlukla "özgür" olduğunu hatırlatmakta yarar var.

Feodalizmin ilk döneminde açıkça farklı bir hukukî kategori oluşturan bu köylülerin tarihin akışı içinde zamana ve mekâna göre değişen sınıflar arası güç ilişkileri sonucunda fiilen geldikleri nokta ne olursa olsun, feodalizm boyunca hem hâkim sınıfın, hem de köylülerin zihninde bir özgür köylü kavramının varolmaya devam ettiğini belirtmek gerekir. Bazılarına göre bu ırsî olarak angarya ile yükümlü olmamak anlamındaydı. Öte yandan birçok yerde "özgür" bağımlıların da senyöre hizmet ettiği görülüyor. Feodalizmde bu tür kategorilerin kaçınılmaz kaderi olan farklı zaman ve mekânlara bağlı olarak ortaya çıkan sayısız değişiklikleri ve daha önemlisi belirsizliği göz ardı etmek pahasına şöyle bir genelleme yapılabilir: 13. yüzyılda "özgür" bir zilyet, senyörün kendisinden ödediği rantı keyfî olarak arttırmasını talep etmeye hakkı olmamasıyla **villani**den ayrılıyordu. Meselâ İngiltere'de **free tenurea** tasarruf eden köylüler, lordun hizmetleri artırma talebi karşısında krallık mahkemelerine başvurabiliyorlardı [9].

Kırsal emekçiler arasında küçük bir grup da çoğunlukla rezerv toprağında yer alan konutlarda oturan, geçimleri senyör tarafından sağlanan, doğrudan senyöre bağlı hizmetkârlardı. Özellikle feodalizmin ilk devrinde, bunların hukukî statüsü kölelikti. Senyöre ait saban ve koşum hayvanlarının bakımı ve kullanımıyla görevli **bovarii** bu grubun tipik örnekleridir. Daha sonraları bu hizmetkârlar arasında doğrudan senyörce beslenmek yerine işletme sahibi olanlar da görülmektedir [10].

9 Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, s.31
10 Duby, *op.cit.* s.201

Tarihte görülen bütün üretim tarzları gibi, feodalizm de hiç bir yerde "saf" olarak mevcut olmadı. Feodalizmin tarihi boyunca feodal toplumsal formasyonlardaki farklı üretim tarzlarına ait bileşenler varlıklarını sürdürdüler. Üretim sürecindeki ağırlığı çoğunlukla ihmal edilebilir bir ölçeğe inmiş olsa da kölelik Batı Avrupa'nın hiç bir yerinde tümüyle ortadan kalkmadı. Öte yandan soyluluğun "nulle terre sans seigneur" sloganına rağmen alodların hiç bir ülkede tümüyle silinmemesi feodalizmin evrimi bakımından daha önemli bir olguydu.

Batı Avrupa feodalizmi, iki farklı üretim tarzının etkileşimi sonucu Roma-Cermen sentezi olarak ortaya çıkan feodalizmin farklı toplumsal formasyonlarında sentezin bileşenlerinin farklı ağırlıklar taşıdıkları olgusundan hareketle üç ana bölgeye ayrılabilir. Karolenj İmparatorluğunun anavatanı olan Kuzey Fransa ve komşu bölgeler feodalizmin de çekirdek bölgesini oluşturdu. Serfliğin ilk kez ortaya çıkışı, manor sisteminin gelişimi, senyör yargısının doğuşu Roma-Cermen sentezinin en "dengeli" biçimde oluştuğu bu bölgede gerçekleşti [11]. Kuzeyde İngiltere ve Almanya, Cermen oymaklarının komünal kurumlarının etkisini daha çok hissettirdiği, özgür köylülüğün ve alodların daha ağırlıklı olduğu bir kuşağı meydana getiriyordu. Alod mülkiyeti özellikle Almanya'da çok güçlüydü. Kuzey kuşağında feodalizmin oluşumu, birinci bölgeye göre daha geç gerçekleşti.

Norman istilâsının eşiğinde Anglo-Saxon İngilteresi feodalizme doğru evrilme yönünde oldukça önemli adımlar atmış, köylülük büyük ölçüde bağımlı hale getirilmişti. Ancak siyasî-askerî örgütlenmeyle toprak mülkiyetini bütünleştiren **fief** sistemi ortaya çıkmamıştı. Normanlar adayı ele geçirdikten hemen sonra bu nispeten küçük ve kesin doğal sınırlara sahip ülkede sistematik biçimde bir vassalite ağı kurmaya giriştiler. Normanların Kuzey Fransa'da edindikleri Roma-Cermen sentezi tecrübesinin İngiltere'ye aktarılmasıyla bir hamlede yukarıdan aşağıya doğru kurulan yeni siyasî yapıda merkezî otoritenin (krallığın) gücü nispeten daha fazla oldu. İngiltere'nin bu özelliği Ortaçağ boyunca devam etti.

Klasik manor sisteminin kurulmasıyla birlikte köylülük tam

11 Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, s.155.

olarak serfleştirildi. İngiltere'de feodalizmin gerçek anlamda ortaya çıkması 1076'daki Norman istilâsıyla gerçekleşti.

Büyük bölümü Roma İmparatorluğu'nun egemenlik sınırlarının ötesinde kalmış olan ve antik dünyanın mirasını ancak Karolenj Devleti aracılığıyla tanıyan Almanya feodal sentezi daha da geç gerçekleştirdi. 10. yüzyıla gelindiğinde Alman siyasî örgütlenmesi hâlâ Cermen oymaklarının damgasını taşıyor ve **alod** sahibi özgür köylüler nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Daha Merovenj döneminde Frank Krallığında katılmış olan en batıdaki Lothringen dışındaki bölgelerdeki oymak toplumunun güçlü mirası vassalite ve serfliğin gelişimine imkan tanımıyordu. Karolenj Devletinin parçalanmasından sonra Almanya (Lothringen dışında) beş dükalığa (**Herzogtum**) bölünmüştü. Bu beş dükalık arasındaki iktidar mücadelesinden galip çıkan Sachsen hanedanı ve onu izleyen Hohenstaufen hanedanı, 10. ve 11. yüzyılda ülkeyi birleştirerek bir feodal piramit kurmaya çalıştılar. Fakat 11. yüzyıl sonunda krallıkla Papa arasında başgösteren çatışmanın Almanya'yı iç savaşa sürüklemesiyle güçlü bir monarşi yaratma çabaları kesin bir başarısızlığa uğradı. Bu arada iç savaş boyunca Alman toplumu önemli bir dönüşüm yaşıyor, ülkenin her yerinde şatolar yükselirken hemen her bölgede, özellikle de kuzeyde Sachsen ve Thüringen'de çok güçlü olan özgür köylülük serfleştiriliyor ve vassalite sistemi olgunlaşıyordu. Böylece Almanya'da feodalizmin eksiksiz olarak yerleşmesi ancak 12. yüzyılda gerçekleşiyordu [12].

İtalya ve Güney Fransa'nın (provence)[13] oluşturduğu güney kuşağı ise Roma mirasının, özellikle örgütlü kent hayatı geleneğinin ve Roma medenî hukukunun etkisinin güçlü olmasıyla ayırt ediliyordu. Kuzey İtalya'da bu miras, ileride kentlerin canlanışını ele alırken daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, kentlerin kıra egemen olarak klasik feodalizmin temel unsurlarından olan toprak sahibi soyluların feodal ağını ortadan kaldırması sonucunu doğurdu. Güney Fransa'da manor sisteminin daha az

12 Anderson, *op.cit.*, s.163ff; Barraclough, *The Origins of Modern Germany*, s.3-166; Franz, *Geschichte des deutschen Bauernstandes*, s.19-29, 44.

13 Provence terimi bugünkü anlamında, yani bugünkü Provence ili için değil, eski anlamında, yani aşağı yukarı Roma'nın Midi eyaletine tekabül eden Fransa'nın Akdeniz bölgesinin tamamı için kullanılmaktadır

yaygın ve oturmuş, kent hayatı ve ticaretin ise daha canlı olması bakımından Kuzey İtalya ile paralellik gösteriyordu. Fakat hem zaten Roma döneminde de Güney Fransa'nın İtalya'ya kıyasla daha az gelişmiş olması, daha da önemlisi Provence'ın hiç bir zaman Kuzey Fransa'daki güçlü feodalizmin etkisinden kurtulamaması, bölgenin özgüllüğünün İtalya'dakine benzer radikal dönüşümlere yol açmasına engel oldu.

İtalya'nın güneyi, feodal çağın başlangıcına kadar Bizans egemenliğinde kalmış,kölelerin çalıştığı **latifundia**lar bu bölgede bu döneme kadar varlığını koruyabilmiştir. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 876'da Sicilya'nın fethiyle birlikte Güney İtalya'da Bizans, hükümranlığını Araplarla paylaşmak zorunda kaldı. Böylece Güney İtalya Batı Avrupa'nın diğer bölgelerini ortak bir paydada birleştiren Roma-Cermen sentezinden uzak kaldı. Fakat 11. yüzyılda Normanların Güney İtalya'daki Bizans ve Arap egemenliğine son vermesiyle "Fransız sentezinin güneyli bir taklidi" (Anderson) bölgeye yerleşti. Kuzey İtalya'dakine benzer canlı bir kent hayatı ve ekonomi devralmamış olan feodalizmin yerleşmesinden sonra Güney İtalya büyük malikânelerin ve tahıl üretiminin ağırlıklı olduğu kırı ve seyrek nüfusuyla gelişmemiş bir bölge olarak kaldı.

İspanya'nın Vizigotlarca istilâsıyla İber Yarımadası'nın büyük bölümünün Araplarca fethedilmesi arasında yalnızca iki yüzyıllık bir dönem vardı. Bu şartlar altında Batı Avrupa'nın diğer bölgelerindeki gibi gelişmiş bir Roma-Cermen sentezinin doğmasına imkân yoktu. Vizigotların sınırlı mirasından artakalanlar da İslâm egemenliği sırasında silindi [14]. Bundan böyle yarımadanın kuzeyine sıkıştırılmış Hristiyan krallıkların 9. yüzyılda başlattıkları yeniden fetih hareketi (**Reconquista**) İspanyol feodalizmini biçimlendiren temel etken olacaktı. **Reconquistayı** yürüten soyluların fethettikleri topraklarda olağandışı ayrıcalıklar elde etmeleri, Hristiyan ve Müslüman devletleri arasındaki **presuras** olarak bilinen geniş tampon bölgelerde önemli sayıda özgür köylünün varlığı, sürekli savaş nedeniyle (her zaman serfliğin ortaya çıkmasını engelleyici etkisi olan) önemli bir köle işgücünün mevcudiyeti gibi çeşitli etkenler İspanya'nın Batı Av-

14 Anderson, *op.cit.*, s.168.

rupa feodalizminin ortak tarihî dinamiklerine katılmasını engelledi. Yalnızca yarımadanın en doğusundaki Katalonya bölgesi, 9. yüzyıl içinde Karolenj Devleti'ne katılmış olması sayesinde Batı Avrupa feodalizminin ortak tarihini paylaştı. Ortaçağda Fransa'nın güneyinde konuşulan Provençal diline çok yakın bir dil konuşan Katalanlardan oluşan halkıyla da İspanya'nın geri kalanından ayrılan Katalonya canlı bir ekonomik gelişme yaşadı. Batı Akdeniz'in en büyük liman kenti olan Barcelona da bu bölgede yer alıyordu.

GENİŞLEME DÖNEMİ

1. TARIMIN BÜYÜMESİ

Feodal üretim tarzının doğuşuyla üretici güçlerin yeni bir dinamizm kazanmasının sonucu olarak Batı Avrupa'da 11. yüzyılla başlayıp 13. yüzyılda doruğa ulaşan ve 14. yüzyıl başında kesintiye uğrayan bir büyüme ve genişleme süreci yaşandı. Maddî üretimdeki büyümenin yanısıra, bunun ardından kültür ve ideoloji düzleminde ortaya çıkan çarpıcı bir gelişmeyi de kapsayan bu genişleme süreci, Karanlık Çağın büyük ölçüde statik, birbirinden kopuk ilkel kırsal topluluklara bölünmüş Avrupasının yerini büyük ölçüde ortak kültürel değerlere sahip, birleşmiş ve dinamik bir Avrupa'nın alması sonucunu doğurdu. Belki de en iyi simgesini mimarî alanında, 13. yüzyılın görkemli gotik katedrallerinde bulan bu sürecin ana hatları tarım üretiminde görülen üretim artışı, nüfusun hızla büyümesi, bunun ardından ticaret hacminin artışı ve kentlerin gelişmesi olarak özetlenebilir.

Genişleme sürecinin temel gücü tabiî ki kırdaki yeni üretim ilişkileri sonucunda tarımda ortaya çıkan önemli üretim artışıydı. Tarımın genişlemeye başlamasının ardından gelen nüfus artışı başlıca iki mekanizmaya, evlenme yaşının küçülmesine ve daha iyi beslenme şartları sonucu ortalama ömrün uzamasına dayanıyordu. Eldeki verilerin yetersizliğinden ötürü feodal Avrupa'nın hiç bir dönemi için çok sağlıklı nüfus tahminleri yapmak mümkün olmamakla birlikte, nüfus artışına ilişkin göstergeler her yerde bol ve yeterince açıktır. Russel'a göre 1000-1340 yılları arasında Avrupa'nın nüfusu iki katma, Abel'e göreyse 11. yüzyıl sonlarından 14. yüzyıl ortalarına dek üç katına çıkmıştır [15].

Büyüme sürecinin temelini oluşturan tarımdaki gelişmeleri kısaca gözden geçirmek gerekir [16]. Başlangıçta süreç karşımıza

15 Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, s.146; Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, s.3

16 Tarımsal genişlemenin ayrıntılı bir tasviri için bkz. Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*.

yeni alanların tarıma açılması olarak çıkmaktadır. Zaman ve mekân olarak son derece dağınık, yetersiz ve çoğu zaman kesinlikten uzak olan bilgi kaynakları tarımın büyümesinin ilk dönemleri konusunda birçok soru işareti bırakmaktadır. Konunun uzmanı olan Duby'ye göre, yeni tarım alanlarının açılması 1150 civarında hız kazanmış, başlangıçta küçük çaplı, kesintili ve dağınık olan arazi açma çabaları o tarihten itibaren yoğun ve koordinasyonlu hale gelmiştir. Bu döneme ait belgeler İngiltere, Kuzey Fransa, Almanya ve Kuzey İtalya'da (Po Vadisi) geniş çaplı tarla açma faaliyeti olduğunu göstermektedir. Genişleme esas olarak ormanların açılması ve kırların sürülmesi şeklinde olmakla birlikte, çok daha zor işlemlerle bataklıkların kurutulması ve Çukur Ülkede Vlaanderen'de [17] denizden toprak kazanılması da söz konusuydu [18]. Önceden mevcut kırsal yerleşimlerin çevresindeki tarım dışı alanların yavaş yavaş tarıma açılmasının yanısıra, ıssız bölgelerde yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına da rastlanıyordu. (Birincisi hem daha önce ortaya çıkıyor, hem de her yerde görülüyor. İkincisi sınırlı bölgelerde). Yeni yerleşimlerin kurulması köylü gruplarınca da yapılmaktaysa da bunların çoğunluğu soyluluk tarafından örgütlenmişti. Büyümenin ilk döneminde aktif bir rol oynadıkları pek görülmeyen soylular genellikle 12. yüzyıl içinde tarla açmayı örgütlemeye başladılar. Böyle bir işi üstlenen soylu, toprağı işlenir hale getirmek, ayrıca eğer yerleşilecek yer uzaksa insanları ve evlerini taşımak, üretim yapılmayan ilk aşamada onları beslemek, kimi zaman araç gereçle donatmak gibi yatırımlar yapıyordu. Özellikle ıssız bölgelerde kurulacak olan yerleşimlere köylüleri cezbetmek amacıyla, buralara gelecek serflere nispeten daha az yükümlülük yüklenmesine, bunlara birtakım ayrıcalıklar tanınmasına sık rastlanıyordu.

Soyluların insiyatifiyle gerçekleşen tarla açmalar özellikle

17 İngilizce Low Countries, Almanca Niederlande, Fransızca Pays-Bas, Flamanca Nederlanden olarak bilinen ve bugün Hollanda ve Belçika devletleri arasında bölünmüş olan ülke için Çukur Ülke terimini, İngilizce Flanders, Almanca Flandern, Fransızca Flandre, Flamanca Vlaanderen denen Çukur Ülkenin güneybatısındaki bölgenin de Flamanca adını kullandım. Çukur Ülkeyi mi, Hollanda'yı mı, yoksa Vlaanderen'i mi belirttiği belli olmayan Felemenk terimini kullanmaktan kaçındım

18 Pounds, *op.cit.*, s.108.

1150-1200 arasında hız kazandı. Bu dönemden kalan birçok "yeni" yerleşim birimi, bugün de adlarından ayırdedilebilmektedir. Fransa'da **villeneuve, neuvilles, abergements** adlarını taşıyanlar, adları Almanya'da **-berg**, **-feld**, **-dorf**, **-rode**, bugünkü Belçika'da **-rode** *(Fl.)* ve **-sart** *(Fr.)* ekleriyle biten köyler bu dönemde kurulmuşlardır [19].

12. yüzyıl boyunca doruğuna ulaşan tarla açma hareketinin hızı birçok bölgede 13. yüzyıl başlarında kesildi. Bununla birlikte feodal ekonominin büyümesi 13. yüzyılın sonuna dek sürdü.

Tarım üretimindeki artışın çok büyük ölçüde tarım arazisinin genişlemesine bağlı olduğu konusunda ittifak vardır. "Temel kavram uzmanlaşma veya yoğunlaşma (entansiv tarım) değil genişlemeydi" [20]. Öte yandan 9.-13. yüzyıllar arasında Batı Avrupa tarımında önemli ölçüde bir verim artışının sağlandığı da genel kabul gören bir fikirdir [21]. Duby, esas olarak 9. yüzyıl Karolenj manorlarıyla 13. yüzyıl başlangıcındaki İngiliz manorlarına ilişkin bilgilerden yola çıkarak bu dönemde tarım üretiminin çok büyük bölümünü ve geniş kitlelerin başlıca besinini oluşturan olan tahıl ekiminde verimin 2,5:1'den 4:1'e yükseldiğini ileri sürmektedir [22]. Tahıl verimi bölgeden bölgeye ve hatta işletmeden işletmeye, ayrıca yıldan yıla büyük değişmeler göstermektedir. Eldeki en yüksek oranlar, 14. yüzyıl başındaki Kuzeybatı Fransa'ya aittir [23]. Roquetoire ve Gosnay'daki iki rezervde buğday verimi 7,5:1 ile 15:1 arasında değişmekte, Artois'da 15:1'in üzerine çıktığı da olmaktadır. Fakat bu yüksek verimler istisnaîdir. Nitekim Artois'daki işletmelerde tahılın yanı sıra toprağı besleyen baklagillerin bol miktarda yetiştirilmesi, tohumların serpilmeden ayrılıp seçilmesi, bol miktarda gübre kullanılması (önemli bölümü dışarıdan satın alınıyordu), herkin atla yapılması, önemli bölümü demirden yapılmış bol araç gereç kullanılması ve çok sayıda işçi istihdam edilmesi gibi hiç

19 Ganshof, Verhulst, "*Medieval Agrarian Society in its Prime: France, the Low Countries and Western Germany*", s.292; Duby, *op.cit.*, s.80; Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s.133.

20 Slicher van Bath, *op.cit.*, s.132.

21 Duby, *op.cit.*, s.99ff; Parain, "*The Evolution of Agricultural Technique*"

22 Duby, *op.cit.*, s.103.

23 Duby, *op.cit.*, s.100; Slicher van Bath, *op.cit.*, s.175.

de genel olmayan uygulamalara rastlanmaktadır. Nüfusun yoğun olduğu bir bölgede tahıl fiyatlarının yüksek olduğu bir dönemde görülen bu durum kesinlikle genelleştirilemez. Verim hesaplarının başlıca kaynağı olan İngiliz rakamlarından hesaplanan ortalamalar şöyledir: Buğday 4:1, arpa 3,5:1, yulaf 3:1, çavdar 5,5:1 [24]. Fransa'nın birçok bölgesinde de tahıl veriminin bu civarda olduğu hesaplanmıştır. Sonuç olarak "1300 yılı civarında Batılı çiftçilerin çoğunun ektiği tohumun üç ya da dört katını biçmeyi beklediği" [25] söylenebilir.

Karanlıkta kalan çeşitli hususlara rağmen bütün tarihçilerin (boyutu ne olursa olsun) varlığı hakkında mutabık olduğu 9.-13. yüzyıllar arasındaki verim artışı nasıl açıklanabilir? Sık sık ileri sürülen nedenlerden biri teknolojik gelişmedir. Gerçekten de tarımsal büyüme döneminde bazı teknolojik yeniliklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların en önemlileri, sabandaki ve koşum takımlarındaki gelişmeler ve üçlü dönüşüm yöntemiyle tapanın yaygınlaşmasıydı.

Saban teknolojisindeki gelişme, en basit şekliyle bir ucu çatallı, kabaca yontulmuş bir ağaç parçasından ibaret olan kara sabanın (**L.aratrum**) yerini en gelişmiş şeklinde bir saban demiri, onun önünde kesekleri kıran bir parçası (**L. culter**), en arkada toprağı düzleyen bir bölümü (**İng. mould-board**) ve iki tekerleği olan ağır sabanın (**L.carruca**) almasıydı. Koşum takımlarındaki gelişmeyse 10. yüzyılda hamutun ortaya çıkmasıydı. Antik dönemde atlar arabalara boyunlarına bağlanan yumuşak deri kolanlarla koşuluyorlardı. Bu kolan rahat soluk almalarını engellediğinden iş verimleri düşük oluyordu. Atın omuzlarında duran ve bütün gücüyle çalışabilmesine olanak veren hamutun ortaya çıkmasıyla atların sabana koşulabilmesi mümkün oldu.

Akdeniz dünyasında tahıl üretimi çok eski çağlardan beri, tarlalarda bir yıl güzün ekilen buğday veya kış arpası yetiştirilmesi, ertesi yıl da aynı tarlaların nadasa bırakılması demek olan ikili dönüşüm yöntemiyle yapılıyordu. Roma döneminde bu yöntem Galya ve Britanya'ya da yayılmıştı. Roma sınırları dı-

24 Slicher van Bath, *op.cit.*, s.172.
25 Duby, *op.cit.*, s.101.

şında kalan Germanya'da ise orman veya çayırdan açılan tarlalarda verim düşene dek tarım yapmak gibi ilkel bir yöntem daha yaygındı. Feodal dönemin başlangıcında da Batı Avrupa'da ikili dönüşüm hâkimdi. Fakat Roma döneminden farklı olarak bu yöntemle bahar ekimi de yapıldığı gibi buğday ve arpa dışında çavdar, yulaf, vs. de yetiştiriliyordu [26]. Feodalizmde tarımdaki en önemli gelişmelerden biri (belki de en önemlisi) üçlü dönüşüm yönteminin yaygınlaşmasıydı. Bu yöntemde, arazinin üçte birine güzün (buğday veya çavdar), üçte birine baharda (yulaf veya arpa) ekim yapılıyor, üçte biri de nadasa bırakılıyordu. Nadastan çıkmış tarlaya güz ekimi yapılıyordu. Sıra güz ekimi, bahar ekimi, nadas şeklindeydi. Böylece nadasa bırakılan toprak oranı yarıdan üçte bire düşüyordu.

Atın sabana koşulmaya başlanmasıyla üçlü dönüşüm arasında bir bağlantı vardı. Atın sabana koşulması için hamutun bulunması pratikte yeterli olmuyordu, çünkü atı öküz gibi saman ve otla beslemek mümkün değildi. Üçlü dönüşümde bahar ekiminin yaygınlaşması sonucu atın başlıca besini olan yulafın üretimi artıyor, böylece sabana at koşulması yaygınlık kazanıyordu [27].

Böylece, eğer feodalizmde tarım üretimindeki artışta verimliliğin artmasının da en az tarım arazisinin genişlemesi kadar önemli olduğu kabul edilirse, karşımıza **carruca** sayesinde toprağın daha etkin sürülmesi, üçlü dönüşüm yöntemiyle ekili alanın artması, koşumdaki yenilik ve üçlü dönüşüm sonucunda atın sabana koşulmasıyla sürme işleminin hız kazanmasından oluşan son derece cazip bir teknolojik açıklama paketi çıkmaktadır. Nitekim Karanlık Çağdaki gerilemeyle feodal dönemin canlılığı arasındaki farkı bu paketle açıklayanlar da vardır [28].

Polyptiquelerdeki [29] bazı bilgilerin güvenilirliği kabul edilirse, üçlü dönüşüm ilk kez Karolenj döneminde Loire ve Ren arasındaki arazilerde uygulanmıştır. Peki bu yöntem feodal dönemle başlayan tarımsal üretim artışını açıklamada aslî bir rol üstlenecek kadar yaygınlaşmış mıdır? Her şeyden önce sürecin

26 Parain, *op.cit.*, s.139; Postan, *The Medieval Economy and Society*, s.50.
27 Duby, *op.cit.*, s.110.
28 Miskimin, *The Economy of Early Renaissance Europe*.
29 Polyptiqueler, Karolenj dönemine ait, bir malikânedeki taşınır ve taşınmaz malların listelerinin, serflerin ve yükümlülüklerinin kaydedildiği belgelerdir.

gerçekte ikili veya üçlü dönüşüm ikilemi içine sıkışmadığını belirtmek gerekir. Nasıl bir dönüşüm uygulanacağı, ne kadar toprağın nadasa bırakılacağı kararlarının çok çeşitli etkenlerce belirlendiği ve önemli bir değişkenlik gösterdiği, köylülerin bu konuda gelenek tarafından çoğu zaman sanıldığından daha az kısıtlandığı, ayrıca ikili ve üçlü dönüşüm arasında birçok geçiş durumu olduğu unutulmamalı [30]. Bu saptamalardan sonra, yöntemin yayılışına kısaca göz atalım. Her şeyden önce, bahar ekiminin yapılabilmesi için gerekli olan bahar sonu ve özellikle yaz yağmurları Akdeniz bölgesinde kıt olduğu için üçlü dönüşüm buraya yayılamadı [31]. Oysa ekonomik büyüme sürecinin İtalya'da başladığını biliyoruz. Ayrıca çok önemli bir husus da, bahar ekiminin daha kısa süreli olmasına rağmen yine de üçlü sistemin toprağı ikili dönüşümden daha çok yıpratmasıdır. Nitekim 12. yüzyıl Fransasında üçlü yöntem bilinmekle birlikte hâkim değildi ve nispeten daha verimli topraklarda uygulanıyordu. 13. yüzyıl Almanyasında üçlü yöntem kuzeybatıya hiç girmemişti. Kentleşme nedeniyle tahıl talebinin yüksek olduğu Rheinland dışındaki diğer bölgelerde de hâkim yöntem olduğunu gösterecek yeterli kanıt yoktur. Aynı yüzyılda İngiltere'de de ikili dönüşüm daha yaygındı. Sonuç olarak çok verimli olmayan topraklarda düzensiz bir rotasyon hüküm sürüyor ve hâlâ geniş araziler nadasa bırakılıyordu. Üçlü yöntemin 9. yüzyıla kıyasla ilerleme kaydettiği tartışılmazsa da 14. yüzyılda bile yöntemin evrensel zaferinden söz etmek mümkün değildir [32]. Ayrıca tarımsal üretim artışının en hızlı seyrettiği 11.-13. yüzyıl döneminde sistemin hakim olduğunu zaten hiç kimse ileri sürmemektedir.

Gelelim sabana, Postan'a göre, hafif Akdeniz toprakları için elverişli olan **aratrum**, Akdeniz'in kuzeyindeki ılıman kuşağın ağır toprakları için yeterli değildi. Bu yüzden İngiltere'de büyüme sırasında tarım killi yumuşak topraklardan ağır topraklara yayılmak durumuna geldiğinde **carruca** bir önşart oluyordu [33].

30 Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, s.94; Parain, "*The Evolution of Agricultural Technique*", s.139.

31 Miskimin, *op.cit.*, s.18; Parain, *op.cit.*, s.138.

32 Parain, *op.cit.*, s.140; Duby, *op.cit.*, s.94-96; Pounds, *op.cit.*, s.193; Miskimin, *op.cit.*, s.18.

33 Postan, *op.cit.*, s.46.

Aynı önşart, Çukur Ülke, Fransa ve Almanya için de geçerli olmaktadır. Oysa yine Postan'a göre daha basit saban tiplerinden **carruca**ya geçiş tedricî ve yavaş olmuştur. Ayrıca düzenli ekilen arazide toprak ne denli ağır olursa olsun, kara saban da yeterli olmaktadır. **Carruca**nın önemi daha çok ağır orman topraklarının ilk kez açılmasında ortaya çıkmaktadır [34]. **Carruca**nın başlıca dezavantajları, **aratrum**dan daha pahalıya mal olması ve bir çift yerine dört (bazen üç ya da beş) çift öküzle çekilmesiydi [35]. Bu da yayılmasını güçleştiren önemli bir etkendi. Diğer bir dezavantaj da **carruca**nın hantallığı ve ağırlığı yüzünden carrucaya manevra yaptırmanın çok zor olmasıydı. Bu yüzden küçük tarlalarda kullanılması verimsiz oluyordu. **Carruca**nın feodalizm döneminde Avrupa orta kuşağında oldukça yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Fakat Postan'ın bu bölgedeki tarla açma hareketinin gerçekleşmesi için **carruca**nın önşart olduğu şeklindeki iddiasının geçerli olması için bölgede 11. yüzyılda **carruca**nın önemli bir ilerieme kaydetmiş olması gerekirdi. Oysa bu kanıtlanamıyor. Öte yandan 11. yüzyılda meselâ Kuzey Fransa'da pek bilinmediğini gösterecek belgeler mevcut [36].

Daha hızlı hareket yeteneğiyle herki hızlandıran atın da dezavantajları vardır. Atın beslenmesi daha pahalıdır, ayrıca nallanması gerekir. Bu nedenle toplam masrafları öküze göre üç ya da dört misli daha fazladır. Öküz hem daha dayanıklı ve güçlüdür, hem de kocayınca etinden de yararlanılabilir. Ortaçağ boyunca atın koşum hayvanı olarak öküzün yerini alması süreci en çok Fransa'da ileri gitmiştir. Fakat 11. yüzyılda bu süreç fazla ilerlememiş, 12. yüzyıldaysa epey ilerlemekle birlikte tamamlanmamıştır [37]. Almanya'da ise atın hâkim olması Ortaçağın sonunda bile gerçekleşmiş değildir. Çukur Ülke ve İngiltere'de atın sabana koşulması epey yaygınlaşmakla birlikte öküz kullanımı da önemli oranda kalmış, atın koşum hayvanı olması Akdeniz'e ise hiç girmemiştir. At sayesinde hızlı çalışma, daha sık sürme ve

34 Postan, "The Economic Foundations of Medieval Society", *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* içinde.

35 Parain, *op.cit.*, s.150; Duby, *op.cit.*, s.112; Postan, *The Medieval Economy and* Society, s.46.

36 Parain, *op.cit.*, s.150.

37 Parain, *op.cit.*, s.143; Duby, *op.cit.*, s.110.

tapanlama, bununla birlikte üçlü yöntem, dolayısıyla daha bol yulaf ve daha az nadas bileşiminin verimi arttıracağı açıktır. Fakat atın değil bütün Batı Avrupa'da, orta kuşakta bile evrensellik kazanamamış olması, ayrıca yaygınlaştığı yerlerde de öküzü yerinden etme sürecinin ancak 13. yüzyılda tamamlanmış olması [38] 11.-13. yüzyıl genişlemesini açıklamada bu olguya gereğinden fazla önem atfetmenin yanıltıcı olduğunu göstermektedir.

Başlıca işlevi tarlaya atılan tohumları örtmek ve kesekleri kırmak olan tapanın kullanımının yaygınlaşması da feodal tarımdaki önemli yeniliklerdendir. Tapan ayrıca zararlı otları yolmak amacıyla da kullanılmıştır [39]. Romalılar tarafından bilinmekle birlikte, yalnızca ot yolmak amacıyla ve sınırlı ölçekte kullanılmıştır. Fakat Ortaçağda bile tapan oldukça pahalı olduğu için birçok yoksul köylü tohumları çalı sürgüsüyle örtüyor, kesekleri de tahta balyozlarla kırıyordu.

Tapan sabana öküzlerin koşulduğu yerlerde bile çoğunlukla atla (genellikle bir, bazen de iki) çekiliyordu, çünkü keseklerin kırılabilmesi için tapanın hızlı hareket etmesi gerekiyordu. Romalıların da bildiği bu alete feodalizmin katkısı, başlangıçtaki dört köşe (kare) tapanın yerine daha kullanışlı olan üçgen tapanı geliştirmek oldu. Buna ilişkin ilk kayıt 1275'tedir, fakat yaygınlaşması 16. yüzyıldan önce değildir [40].

Doğrudan doğruya tarımla ilgili olmayan bir gelişme de 11. yüzyılın sonundan itibaren demir kullanımının artmaya başlamasıdır. Kırda demir kullanımı Karolenj dönemine kıyasla önemli ölçüde yaygınlaşmaya başlamış ve bu süreç en azından 14. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu gelişmenin tarım araçlarını da daha etkin hale getirmesi beklenir. Nitekim önceleri tümüyle ağaçtan yapılan sabana 12. yüzyılda hemen her yerde bir saban demiri eklendiği görülmektedir [41].

11.-13. yüzyıllar arasında ortaya çıkan toprağın işlenmesine ilişkin önemli bir yenilik de nadasa bırakılan tarlaların güz ekiminden önce iki yerine üç kez sürülmesiydi [42]. Daha önceleri

38 Duby, *op.cit.*, s.111.
39 Parain, *op.cit.*, s.153; Duby, *op.cit.*, s.104.
40 Parain, *op.cit.*, s.154.
41 Duby, *op.cit.*, s.107-109.
42 Parain, *op.cit.*, s.151; Duby, *op.cit.*, s.104.

üçlü yöntemle ekilen tarlalarda bahar ekini yaz sonu/güz başında biçildikten sonra toprak sürülüyor, bir yıl kadar nadasta kaldıktan sonra bir sonraki güz ortasında bir kez sürülüp kış ekininin tohumu atılıyordu. Ortaçağda buna bir üçüncü herk eklendi. Üçüncü herk ya baharda yapılıyor, ya da tohum atılmadan çifte güz herki uygulanıyordu. Verimi iki ya da üç kat arttırdığı ileri sürülen bu adet yavaş yavaş yaygınlaşmıştır. Kayda değer ilk bulgular 12. ve 13. yüzyıllarda ortaya çıkmaktadır. Tabiî bu işin ancak bol işgücüne sahip büyük işletmelerde uygulanabildiğini, tarlalarını kendileri sürmek zorunda olan birçok köylünün yılda ancak bir herk yapabildiğini unutmamak gerekir

Tarım teknolojisinin evrim tarihinde yaptığımız kısa gezinti, 10. yüzyılda ortaya çıkan tarımsal genişleme sürecinin herhangi bir teknolojik yeniliğin mucizevi etkisine atfedilemeyeceğini gösteriyor. Sözü edilen yeniliklerin özellikle olgun feodalizm döneminde tarımda verim artışına ihmal edilemeyecek katkıda bulundukları açık olmakla birlikte bunların hemen hepsinin tarımsal genişlemenin başlamasından daha sonraki tarihlerde ortaya çıkması ve hiç birinin Batı Avrupa çapında genel yaygınlığa kavuşamaması tarımdaki gelişmenin, hele bu sürecin başlangıcının, teknolojizm mantığıyla açıklanamayacağını gösteriyor.

Sürecin net olarak kavranmasında, toplumsal ve siyasî etkenlere ağırlık verilmesi gerekir. Karanlık Çağ olarak bilinen dönemde istilâların ağırlığı altında ezilmiş bir Avrupa söz konusudur. İstilâlar ve onlara bağlı savaşlar sonucunda kıtanın nüfusu azalmış, demografik örgüsü, ticarî ağı ve tarımsal üretim yapısı zedelenip bozulmuş, bu olayları izleyen dönemde de toplumsal dinamiklerin yapısal anarşi olarak nitelendirilebilecek bir çerçeveye oturması ve uzun süren bir istikrarsızlık, hatta kaos dönemine girilmesi, kıyametin yakın olduğu kanısını uyandıran, fakat öte yandan yeni bir üretim tarzını meydana getirecek sentezlerin oluşumuna tanıklık eden bu kargaşa ve değişim döneminde, bilinen üretim tekniklerinin, demografik ve ekonomik yapının tahrip edilmiş olmasından kaynaklanan imkânsızlıklardan, veya meta değiş tokuşunun gerilemesinin ve toplumsal ortama istikrarsızlık ve güvensizliğin hâkim olmasının getirdiği motivasyon eksikliğinden ötürü uygulanamaması doğaldır.

10. yüzyılda başlayan tarımsal genişleme feodalizmin yeni bir üretim tarzı olarak doğuşunun ve toplumsal ilişkileri yeniden istikrarlı hale getirmesinin doğal sonucudur. Tabiî bu süreç içinde tarımsal üretim ilişkilerindeki gelişmeler özel önem taşımaktadır. Karanlık Çağın **alod**lardan, köleci işletmelerden ve feodalizmin manorlarını müjdeleyen **fundus**ların karışımından oluşan tarım yapısının yerini klasik manor sisteminin ağırlıkta olduğu bir yapının almasının tarım üretimindeki etkisi önemli olmuştur.

Üretim sürecinin emek-rantı maksimize etmek isteyen senyör tarafından denetlendiği rezerv ile üretimin köylülerce denetlendiği köylü işletmelerinden oluşan manorun, köleci işletmelere, ve hatta üretimin arttırılması için gerekli motivasyondan yoksun Karanlık Çağ **alod**una göre daha yüksek verimliliğe ulaşması beklenir. Senyörün rezervdeki emek-rantı azamî kılmak için serfleri zorlayacağı açıktır. Özellikle meta mübadelesinin canlanmasıyla manorun içerdiği dinamizm daha çok açığa çıkar. Hem senyörün serflerin artık ürününe olan talebi sınırsız olarak artabilir, hem de serflerin kendi işletmelerinden beklentilerinin ölçüsünü geçimlik üretim değil, geçimlik üretim artı piyasadan satın alınacak malların değeri belirler. Ayrıca özellikle rezervlerde emeğin daha etkin örgütlenmesi söz konusudur. Tarımda teknolojik gelişmeler ortaya çıktıkça rezervler bu gelişmelerden yararlanırken küçük **alod**ların bunu yapamamaları da rezervin getirdiği verimlilik farkını arttırmıştır.

TİCARET VE KENTLER

Feodalizmin Batı Avrupa'da hâkim üretim tarzı haline gelmesini izleyen ticarî canlanma İtalya'da başladı. Ana hatları 10. yüyılda belirginleşen Avrupa feodalizmleri matrisinde İtalya, Roma'nın kültürel mirasının en çok korunduğu, kent hayatının en az gerilemeye uğradığı, manor sisteminin yaygınlaşmasının ve ekonominin kırsallaşmasının en alt düzeyde kaldığı bölgeydi. İtalya birinci kuşak barbar istilâlarından nispeten az etkilenmiş, yarımadanın büyük bölümü 6. yüzyıldaki Bizans fetihleri sayesinde ikinci dalgadan da tümüyle korunmuştu. Feodal üretim tarzının tarımda sağladığı verim artışının sonucu olan meta değiştokuşundaki canlanmanın ilkin kent geleneğinin en güçlü olduğu İtalya'da ortaya çıkması doğaldı. İtalya, Ortaçağdaki ticarî canlanmanın öncüsü olmakla kalmadı, bu alandaki önemini Ortaçağın sonuna dek korudu. Ticari canlanmanın başladığı dönemde İtalya'yı diğer bölgelere kıyasla daha avantajlı kılan bir olgu da ülkenin önemli bölümündeki 11. yüzyıla kadar süren Bizans egemenliğiydi. Aslında 10. yüzyıl İtalyasında Bizans egemenliğinden söz etmek pek yerinde olmaz. Bu dönemde İtalyan kentleri resmen Bizans İmparatorluğuna bağlı olmakla birlikte gerçekte oldukça özerk bir konumdaydılar; bununla birlikte bu siyasî bağlantının çok yönlü avantajlarından yararlanıyorlardı. Batı Avrupa'da gelişmekte olan uzun mesafe ticaretini (bir miktar kaba dokuma ve tuz dışında) doğu ülkelerinden gelen yükte hafif pahada ağır mallar oluşturuyordu. En gözde metaları Asya'nın baharatı ve Bizans'ın ipeklileri olan bu ticaret henüz yalnızca feodal toplumun en üst kesimine hitap ediyordu. Böylece, Venedik, Amalfi, Bari ve Gaeta gibi kentler resmen de olsa imparatorluğa dahil olmakla yalnızca Batı Avrupa'dan daha gelişmiş bir ekonomiye sahip olan Doğu Akdeniz dünyasında ticaret ve taşımacılık yapmanın nimetlerinden yararlanmakla kalmayıp, Batı Avrupa pazarında para eden lüks malları da diğer batılılardan daha elverişli şartlarla elde edebiliyorlardı. Nitekim bu dönemin dört büyük kentinden Amalfi, Bari ve Gaeta'nın 11. yüzyılda Norman istilâsı sonucu Bizans dünyasından kopmaları,

ticarî başarılarının da sonu oluyor, Venedik gelişmesini sürdürürken kısa süre sonra Piza ve Cenova yeni ticaret merkezleri olarak yükseliyordu [43]. Bu arada Venedik'in gelişmesinde Bizans önemini korumaya devam etti. Eski gücünü yitirmeye başlayan İmparatorluk 1082'de yapılan bir anlaşmayla savaşta Venedik gemilerinin yardıma koşması karşılığında Venediklilere Bizans limanlarına yaptıkları taşımacılıkta her türlü vergiden muafiyet tanıdı [44]. Böylece Venedikliler Bizanslı tacirlerden daha avantajlı oluyorlardı. 12. yüzyılda Haçlı seferlerinde taşımacılık yapmaları Venedikliler'in gücünü iyice pekiştiriyordu.

Ticarî canlanmada İtalya'dan sonra en önemli ikinci bölge, kıta Avrupa'sının kuzeybatı ucunda, İngiltere'den ve İskandinavya'dan gelen deniz yollarının kesişiminde yer alan Çukur Ülkeydi. Bu bölgenin de İtalya gibi gemi ulaşımına elverişli bir kıyı şeridine sahip olması raslantı değildi. Kara taşımacılığının hâlâ çok zahmetli ve masraflı olması büyük çaplı ticarette deniz yolunu vazgeçilmez kılıyordu. Başlangıçta bölgenin verimsiz kıyı arazilerinde yerleşmiş denizci bir halk olan Frizlerin elinde bulunan ticaret 11. yüzyıl içinde Flamanlara geçti [45]. Feodalizmin ilk yüzyıllarında İtalyan ticareti doğudan gelen lüks mallara dayanırken burada ticaretin belkemiğini geleneksel kumaş sanayii oluşturuyordu. Yünlü kumaş dokumacılığı en çok Vlaanderen'de gelişmişti.

Vlaanderen'in kasaba ve köylerinde dokunan yünlü kumaşlar Brugge ve Gent gibi kentlerin tüccarlarınca toplanarak ihraç ediliyordu. 12. yüzyıldan başlayarak başta İngiltere olmak üzere ülke dışından büyük miktarda yün ithal edilmesi Vlaanderen dokumacılığının kısa sürede eriştiği boyutu göstermesi bakımından anlamlıdır.

Avrupa'nın kuzey ve güney kıyılarında iki ticaret merkezinin oluşmasını, Çukur Ülkeden başlayıp Almanya'nın Ren boyunca uzanan batı kesimini (Rheinland) ve kısmen de Fransa'nın doğusundaki Champagne bölgesini içine alarak Alpleri aşıp İtapa'da son bulan bir ticaret ekseninin ortaya çıkması izledi [46].

---

43 Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, s.362.

44 Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, s.20; Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages*, s.64.

45 Pounds, *op.cit.*, s.107

46 Aslında ticarî canlanmanın ilk döneminde İtalya ile Kuzey Denizi arasındaki tra-

Ticaretin gelişmesine koşut olarak, Karanlık Çağın sonlarından beri kurulmakta olan panayırların sayı ve önemleri arttı. Başlangıçta daha çok manastırların yanı başında olmak üzere, bir feodal otoritenin izni ve koruyuculuğu altında kurulan panayırlar, uzun mesafe ticaretinin ürünlerinin alınıp satıldığı pazar yerleriydi. 11. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başlarında panayırların sayısında dikkat çekici bir artış görülürken, aynı dönemde bir bölgenin çeşitli kentlerinde belli aralıklarla bir dizi panayır kurulması geleneği ortaya çıkıyordu. Panayırlar dizisi, hava şartlarının gezginci tüccarların yolculuk edebilmesine elverişli olduğu dönemden ibaret olan ticaret mevsimi boyunca sürüyor, uzak ülkelerden gelen tüccarlar sırayla bir dizideki panayırların hepsine uğruyorlardı. Bu sistemin ilk örneği, Vlaanderen'in Lille, Messines, Ieper, Thourout ve Brugge kentlerinde kurulan panayırlar dizisiydi. En ünlüsü ise Fransa'nın Champagne bölgesindeki dört kentte kurulan ve uzun süre Avrupa'nın önde gelen iki ticaret odağının, Çukur Ülkenin ve İtalya'nın tüccarlarının en önemli buluşma yeri olan Champagne panayırlarıydı. Böyle bir sistemin, ticaretin çapının henüz sürekli pazar yerlerini beslemeye yetmediği bir evrenin ürünü olduğu açıktır. Ticaret tekniğindeki gelişmelerin tüccarların hesap kapatmak için buluşmaları gereğini ortadan kaldırması ve Akdeniz ile Kuzey Denizi arasında deniz ulaşımının gelişmesi de panayırlara duyulan ihtiyacı azaltıyordu. Nitekim Vlaanderen kentlerinin gelişmesiyle birlikte önemlerini yitiren panayırlar varlıklarını ancak hayvan panayırı olarak sürdürebildiler. Aynı nedenlerle sönmeye yüz tutan Champagne panayırları da 14. yüzyıl sonundaki Yüz Yıl Savaşlarıyla devrini tamamladı [47].

Karanlık Çağ boyunca çok dar bir çevre için üretim yapan küçük birimler halinde kırsal bölgelerce dağılmış olarak varlıklarını sürdüren zanaatler de ticarî canlanmadan etkilendiler. Dolaşıma giren zanaat ürünlerinin miktarı sürekli artarken, manorlarda ya da manastırlarda en ilkel yöntemlerle ürettikleri malları çoğu zaman satmak yerine takas eden ya da vergi olarak veren

Tik Rhone vadisi boyunca kuzeye çıkıyor, daha sonra Champagne veya Lothringen üzerinden Çukur Ülkeye ulaşıyordu. Fakat bir süre sonra bu trafiğin ağırlık ekseni doğuya, Ren boyuna kaydı.

47 Pounds, *op.cit.*, s.355, 357

serf veya din adamı zanaatkârların yerini 11. yüzyıldan itibaren kentlerdeki dükkânlarında çalışan ve pazar için üretim yapan meslekten zanaatkârlar alıyordu. Öte yandan bu dönemde üretim tekniklerinde hiç bir önemli yenilik ortaya çıkmadı.

Çeşitli zanaat dalları arasında en önemlisi şüphesiz kumaş üretimiydi. Feodal Avrupa'nın iki önemli ticaret bölgesinden biri olan Çukur Ülkede kumaş (özellikle yünlü kumaş) dokumacılığının önemine değinilmişti. İtalya'da da gelişmiş bir yünlü dokumacılık endüstrisinin yanı sıra ipek kumaş üretimi de yapılıyordu. Güney Almanya'da ise kumaş endüstrisinin hammaddesi ketendi. Başta demir, kurşun ve bakır olmak üzere maden çıkarılması ve işlenmesi, dericilik ve inşaat diğer önemli zanaatlerdi.

Zanaatkârlar, kullandığı üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran ustalarla onların yanında çalışan kalfa ve çıraklardan oluşuyordu. Ortaçağ sanayiinde üreticilerle üretim araçları birbirinden ayırılmamış olmakla birlikte, özellikle büyük kentlerde ve uzak mesafe ticareti için üretim yapılan yörelerde zanaatkârların kendilerine hammadde sağlayan, ürettiklerini pazarlayan ve kendilerine borç veren büyük tüccarlara bağımlı hale gelmeye başlamalarına oldukça erken tarihlerden itibaren rastlanmaktaydı. Zanaatkârlardan ayrılan kayda değer büyüklükte ücretli emekçi topluluklarıysa yalnızca büyük ölçekli sanayiinin geliştiği Çukur Ülke ve İtalya kentlerinde ortaya çıktı.

Feodalizmde kent yalnızca iktisadî ya da demografik değil, aynı zamanda siyasî-hukukî bir kavramdı. Feodal kentin, feodal üretim tarzı içindeki yapısal konumunu yalnızca sakinlerinin ağırlıkla ticaret ve zanaatle geçindikleri bir yerleşim birimi olmasından yola çıkarak kavramak mümkün değildir.

Feodal kent, kendine özgü bir hukuka, bağımsız yargıya ve ülkeden ülkeye değişen genişlikte hükümranlık haklarına sahip olan ve korporatif bir bütün olarak hareket edebilen, kendi kendini yöneten, özerk bir birimdi. Bu nitelikleriyle feodal hiyerarşi içinde "kollektif senyörler" (Merrington) olarak yer alan kentler, ticaret akışını kendi lehlerine yönlendirmek, sahip oldukları ticarî ayrıcalık ve tekelleri genişletmek amaçlarına yönelik olan ve gerektiğinde silah zoruyla uygulanan politikalar

izliyorlar, kent yöneticileri vergi almak, kentlilerden askerlik hizmeti talep etmek ya da paralı asker tutmak, kimi zaman para basmak gibi hükümranlık haklarına tasarruf ediyorlardı. Kentliler, çevrelerindeki kırsal alanda yaşayan köylülere özgü "toprağa bağlı serf" statüsünden kurtulmuşlardı ve ticaret ve zanaatle uğraşma hakkına sahiptiler. Kentlilerin ezici çoğunluğu serf kökenliydi; senyörlerinden kaçıp gelen serflerin bir kentte bir yıl ve bir gün oturmaları sonunda özgür insan sayılmaları, olgun feodalizm döneminde çok yaygın olan bir kuraldı.

Feodal ekonominin gerektirdiği çapta bir ticaretin yürütülebilmesi için serflere tanınmayan bazı haklara sahip ayrıcalıklı bir tüccarlar katmanının varlığı zorunluydu. Bununla birlikte, kentlerin özerklik kazanması, ülkeden ülkeye önemli farklılıklar gösteren, uzun ve mücadelelerle dolu bir süreç sonunda gerçekleşti. Feodalizmin ilk döneminde, senyörlerin ticaret hacminin genişlemesiyle sonucu vergi gelirlerinin artacağı umuduyla denetledikleri kentlere bazı ayrıcalıklar ihsan etmelerine rastlanmaktaysa da, genel olarak feodal soyluluk hükümranlık haklarını paylaşmakta fazla istekli davranmadı. Kentler, ticaretle elde ettikleri malî güce ve hızlı gelişmeleriyle sağladıkları toplumsal ağırlığa dayanarak senyörleri, kendilerini özerk, kendi kendini yöneten birimler haline getirecek olan hakları -kimi zaman bir miktar para karşılığında da olsa- vermeye zorladılar, kimi zaman da bu hakları silah zoruyla elde ettiler.

Kentlere, tâbî oldukları bölge senyörü ya da kral tarafından sahip oldukları hak ve ayrıcalıkların en azından başlıcalarını içeren bir statü (**charter/Privilegium**) verilmesi yaygın bir adetti, fakat kent özerkliğinin vazgeçilmez bir şartı da değildi [48]. Zaten birçok durumda statü ihsanı, fiilen kazanılmış olan hakların resmen onaylanmasından başka bir anlam taşımıyordu. Öte yandan aristokrasinin ticarî kârdan pay almak umuduyla yeni gelişmekte olan kentlere statü vermesi, hatta yeni kentlerin kurulmasına öncülük etmesi de varitti. Örneğin Harz kentleri varlıklarını Sachsen İmparatorlarına borçluydu [49] Tabiî bu, söz konusu kentlerin palazlandıklarında yeni haklar talep etmeyeceği,

48 Van Werveke, *"The Risse of Towns"*, s.29
49 Clarke, *The Medieval City State*, s.169

veya süzerenin kârdan istediği payı vermeyi reddetmeyeceği anlamına gelmiyordu.

Varlığını feodal iktidarın parçalanmışlığına borçlu olan kent özerkliği, meta ekonomisinin gelişme düzeyine ve siyasî yapıya bağlı olarak Batı Avrupa'nın değişik bölgelerinde farklı özellikler kazandı. Ekonominin en çok geliştiği bölgelerde, İtalya'da Çukur Ülkede ve Rheinland'da, kent özerkliği en ileri aşamalarına ulaştı.

Ticarî canlanmanın başlangıcına sahne olan, ticaret sermayesinin en büyük gelişmeyi gösterdiği, manor sisteminin Alplerin ötesine kıyasla daha güçsüz olduğu ve Roma'nın örgütlü kent hayatı geleneğinin hâlâ etkisini sürdürdüğü Orta ve Kuzey İtalya'da 12. yüzyıl zarfında kentlerde kurulan komünler, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğunun temsilcisi sıfatını taşıyan ve çoğunluğu piskopos olan kent hâkimlerini devirerek yönetimi ele geçirdiler. Tam olarak bağımsızlıklarına kavuşan kentlerde yönetimi yürüten seçilmiş görevlilere verilen konsül adı, İtalyan komünlerindeki Roma mirasını simgeliyordu. Bu gelişmeleri kentlerin küçük senyörlere boyun eğdirip çevrelerindeki kırsal bölgeleri *(contado)* egemenlikleri altına alarak Kuzey ve Orta İtalya'yı birbiriyle sonu gelmeyen çatışmalara girişen kent devletlerinden oluşan bir mozayiğe dönüştürmeleri izledi.

Almanya'nın Rheinland bölgesinde yer alan kentler, 11. yüzyıldan başlayarak, çoğunlukla piskopos olan yöneticileri ile giriştikleri mücadele sonucunda süzeren olarak doğrudan doğruya kralı (imparatoru) tanıyan özgür kentler (**Reichsstaedte/Freie Reichsstaedte**) haline geldiler. En önemlileri Köln, Frankfurt, Strassburg, Speyer, Mainz, Worms ve Basel olan bu kentlerle imparator arasındaki ilişki, ünlü bir Alman tarihçisine göre, 13. yüzyıl sonunda bir vassalite ilişkisinden çok bir ittifaktı [50]. Daha sonra özerklik hareketine Almanya'nın güneyindeki Schwaben'de Ulm, Augsburg, Bayern'de Nürnberg gibi kentler de katıldı.

Başta Brugge, Gent, Ieper, ve Arras olmak üzere kumaş sanayiinin geliştiği çok sayıda kentin iktisadî hayatta olağanüstü bir ağırlığa sahip olduğu Çukur Ülkede güçlü bir özerklik hare-

50 Rörig, *The Medieval Town*, s.50.

ketinin varolması doğaldı. Ülkeyi aralarında paylaşmış olan kontlukların malî sıkıntılarının çözümü için sık sık kentlere başvurmaları, ayrıca en güçlü kontluk olan Vlaanderen'in, topraklarında gözü olan Fransa kralına karşı kentlerin desteğine muhtaç olması, özerklik hareketine oldukça kolay bir başarıyı sağlayan diğer etkenlerdi [51]. Çukur Ülke kentleri hiç bir zaman feodal soyluluk karşısında özgür Alman kentleri derecesinde bağımsız olamadılarsa da, Vlaanderen'in büyük kentleri 14. yüzyılda çevrelerindeki kırsal alanda gelişen dokumacılık faaliyetlerini önleyebilecek güce eriştiler.

Fransa ve özellikle İngiltere, kentlerin esas olarak kendi kendini yöneten özerk birimler haline gelmekle birlikte, merkezî otoritenin nispeten güçlü olması nedeniyle İtalya ve Almanya'da olduğu gibi bağımsız bir dış politika izleyemedikleri ülkelerdi. Aslında Kuzey Fransa, **conjuratio**'ya (karşılıklı sadakat yemini) dayanan komünlerin İtalya'dan sonra ikinci anavatanıydı. 1077'de Cambrai'nin piskoposuna karşı ayaklanmasını 12. yüzyıl başına dek St. Quentin, Beauvais, Noyon, Laon, Soissons gibi kentler izledi. Komünler 12. yüzyıldan başlayarak kraldan ayrıcalıklarını onaylayan statüler aldılar, birçok savaşta soyluların yanı sıra askerleriyle kralı desteklediler. Ancak 13. yüzyıldan itibaren Fransa Krallığının güçlenmesi, 14. yüzyıl başında kentlerin bir takım hükümranlık haklarının erozyona uğratılmasıyla sonuçlandı [52].

İngiltere'de kentlilerin özgür insan statüsüne sahip olmaları, kentlerdeki arazilerine istedikleri şekilde tasarruf edebilmeleri, bir kentte bir yıl ve bir gün oturmuş olan serflerin özgür sayılmaları gibi haklar oldukça erken tarihlerde yerleşmişti. **Firma burghi** olarak bilinen, kentlilerin krala ödemekle yükümlü oldukları verginin kendileri tarafından toplanıp kent adına toplu olarak ödenmesi hakkının elde edilmesi kentlerin özerklik kazanmasında önemli bir adım oldu. İlk kez 1330'da Lincoln'a tanınan **firma burgh**inin ardından kentlere kendi yöneticilerini (**reeves** ve **mayor**) seçme hakkının tanınması ve **portmoot** denen kent yargı organının da büyük ölçüde kentlilerin denetimine bırakılmasıyla İngiliz kentleri de kendi kendini yöneten özerk, korporatif birimler haline geldiler. Fakat İngiliz kentleri-

51 Clarke, *op.cit.*, s.44-45, Rörig, *op.cit.*, s.73ff.
52 Pirenne, *Medieval Cities*, s.185; Rörig, *op.cit.*, s.58ff.

nin krallıktan bağımsız bir dış politika izleyebilmeleri hiç bir zaman söz konusu olmadı [53].

Feodal kentlerin aslî nüfusunu oluşturan tüccar ve zanaatkârlar loncalar halinde örgütlenmişlerdi. Tüccar loncaları, 10.-12. yüzyıllar arasında, kentlerin canlanmasından kısa bir süre sonra ortaya çıktı. Aslî amacı kent tüccarlarının ayrıcalıklarını ve tekelci konumlarını korumak olan tüccar loncası, genellikle kente statüsünü ihsan etmiş olan senyörün izni ile kuruluyordu. Kentlerin zanaat merkezi işlevini de üstlenmelerinin ardından, 12.-13. yüzyıllarda zanaatkâr loncaları oluştu. Zanaat loncaları üyelerini yalnızca dış rekabetten değil, diğer üyelerin rekabetinden de korumayı hedeflemekle tüccar loncalarından ayrılıyordu [54]. Loncaların bu amaçla, bir malın hangi yöntemlerle üretileceğini, nerede, günde kaç saat çalışılacağını, fiyat ve ücretleri saptamaktan bağırarak müşteri toplamayı veya geceleri çalışmayı yasaklamaya kadar varan çeşitli yollarla zanaatkârları sıkı bir denetim altında tutma girişimleri, 18. yüzyılın liberal düşünürleri ile başlayıp günümüze dek ulaşan kötü şöhretlerinin başlıca nedeni oldu [55]

Feodal kent yönetimleri farklı biçimlerde meydana geldiler. İtalya'da ve Kuzey Fransa'nın piskoposluk kentlerindeki gibi kentin haklarını elde etmesine yeminli komünlerin öncülük ettiği durumlarda doğal olarak yeni kent yönetiminin oluşmasında bunlar etkili oluyorlardı. Özerklik haklarının daha barışçı biçimde elde edildiği durumlardaysa yeni kent yönetiminin, daha önceleri kentin süzereninin tayin ettiği kişilerin oluşturduğu yürütme veya yargı organlarından evrilmesine sık rastlanıyordu [56]. Çukur Ülkede başlangıçta kontun tayin ettiği yargıçlar olan **keurler** veya **echevin**lerin 12. ve 13. yüzyıllar boyunca seçilen yöneticilere dönüşmesi, İngiltere'de ilkin kralın atadığı **reeve**lerin 12. yüzyıldan sonra kent halkınca seçilir olması bu durumun klasik örnekleridir [57].

53 Van Werveke, *op.cit.*, s.29; Postan, *Medieval Economy and Society*, s.213ff.

54 Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, s.183; Lopez, *op.cit.*, s.125.

55 Pirenne, *loc.cit.*,, Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, s.93.

56 Clarke, *The Medieval City State*, s.41

57 Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, s.52.; van Werveke, *"The Rise of Towns"* s.29.

Kent yönetimlerinin veya bu yönetimlerin çekirdeklerini oluşturan korporatif hareketlerin ortaya çıkışlarından itibaren en zengin ve nüfuzlu kentlilerin daha etkili oldukları şüphesizdir; bununla birlikte sınıf farklılaşmasının henüz alt düzeyde olduğu tarihlerinin ilk döneminde kentlerin nispeten daha demokratik bir yönetime sahip oldukları söylenebilir. İktisadî gelişmeyle birlikte uzak mesafe ticaretiyle uğraşan toptancı tüccarlarla, perakendeci tüccarlar ve zanaatkârlar arasındaki ayrımın netleşmesini büyük tüccarların her yerde kent yönetimlerini kesin olarak ellerine geçirmeleri izledi. İtalya'da daha erken başlayan bu süreç, Avrupa'nın büyük bölümünde 13. yüzyılda, İngiltere'de ise 14. yüzyılda tamamlandı [58]. Birçok kentte yönetim yüksek bir giriş ödentisiyle kapılarını küçük tüccar ve zanaatkârlara kapalı tutan tüccar loncasının tekeline geçti.

Feodalizmden kapitalizme geçişi, yeniden canlanan ticaretin feodal ilişkileri dönüştürerek serbest ticaret ilkesine ve birey özgürlüklerine dayalı kapitalist bir Avrupa yaratması şeklinde özetlenebilen doğrusal bir gelişme süreci olarak kavrayan (ve en önemli temsilcileri Weber ve Pirenne olan) yaklaşımın temel yanılgılarından biri, feodalizmin ticaretini, kapitalizmin tam olarak gelişmesi ve sermayenin üretim sürecine hakim olmasıyla ortaya çıkan ve eşit değişim değerlerinin mübadelesine dayanan ticaretle eşitlemesidir. Oysa üreticinin üretim araçlarından kopmamış olduğu, sermayenin üretim sürecine hakim olmadığı, ticarî sermaye şeklinde "kendisine yabancı ve kendisinden bağımsız bir toplumsal üretim tarzı temelinde geliştiği" [59] ve ticarî sermayenin yalnızca "hükmetmediği uçlar ve yaratmadığı önşartlar arasında" [60] aracılık ettiği toplumsal formasyonlardaki ticaret, ticarî kârın maliyet fiyatıyla üretim fiyatı arasındaki farkın bir bölümünden oluşmasıyla belirlenen kapitalist ticaretten nitelikçe farklıdır. Prekapitalist toplumlarda, bu arada feodalizmde, ticaretin yaygın olarak (meselâ Vikinglerde olduğu gibi) doğrudan doğruya soygunculuk ve korsanlıkla bir arada yürütülmesi bir yana, ticarî kârın kaynağı esas olarak birbirinden kopuk pazarlar ve üretim alanları arasındaki fiyat farkları-

58 Clarke, *op.cit.*, s.50-51 van Werveke, *op.cit.*, s.30ff; Dobb, op.cit., s.98ff.
59 Marx, *Das Kapital*, Bd. III, s.340.
60 ibid., s.342.

nın değerlendirilmesine, hakim sınıftan elde edilen ayrıcalıklarla bu sınıfın üreticilerden çekip aldığı artıktan pay alınmasına, alım ve satım tekelleri yoluyla üretici ve tüketicilerin sömürülmesine dayanıyordu. "Ticarî sermaye gelişmemiş toplulukların ürün mübadelesini gerçekleştirdiği sürece dolandırıcılık ve kazıkçılık gibi görünmekle kalmaz, büyük ölçüde de bunlardan kaynaklanır..." [61].

Bu tür bir ticaretin varlığını, sürdürmek için ekonomi dışı zorla iç içe yürütülmesi gerektiği, dolayısıyla feodalizmde ticaretin yalnızca "iktisadî" bir etkinlik olmadığı açıktır. Ticaretin odak noktaları olan kentler varlıklarını feodal soyluluktan, çevrelerindeki kırsal bölge halkından esirgenen birtakım ayrıcalıklar elde etmiş olmalarına borçluydular. Feodal ekonominin genişlemesiyle birlikte kentlerin gelişmesi, yalnızca ticaretteki ekonomi dışı zorun sistemli ve "yasal" hale gelmesi sonucunu doğurdu. Kent yönetimlerinin yalnızca kendi kentlerinin tüccarlarının sattığı mallara değil, yabancı tüccarlarınkine de narh koyması, yabancı tüccarları kentin belli yerlerinde, belli zamanlarda ve yalnızca kent tüccarlarıyla alışveriş yapmaya zorlaması, yabancıların kent tüccarlarının sattığı malların üreticileri ile doğrudan alışveriş yapmasını, birtakım malların kent dışından alınmasını ya da kent dışına satılmasını yasaklaması feodal kentlerde olağan uygulamalardı. Hepsi birbirinin rakibi olan ve çevrelerindeki etki alanlarını genişletmek, sahip oldukları ayrıcalık ve tekelleri korumak için her an mücadeleye hazır kentlere dayanan bu ticaret sisteminde ortaya çıkan çatışmalarda nihaî çözümü silâh gücü belirliyordu.

Feodalizmin tarihi, ticaret pastasından daha fazla pay almak isteyen kentlerin birbirleriyle giriştikleri kıyasıya mücadelelerle doludur. Kentler arası çatışmanın en dramatik örneklerine, ticaretin en erken geliştiği ve kentlerin kendi bağımsız politikalarını sürdürdüğü İtalya'da rastlanıyordu. "Akdeniz'de kent ekonomisi rakip kentlere karşı ambargolar, ittifaklar, savaş ve korsanlıkla savunulan kilit malların arzı üzerindeki tekellere dayanıyordu. Savaş, diplomasi ve ticaret eşanlamlıydı" [62]. 12. yüzyıldan baş-

61 ibid., s.343.
62 Merrington, *"Town and Country in the Transition to Capitalism"*, s.181.

layarak Venedik ve Cenova'nın ardından İtalya'nın üçüncü büyük ticarî gücü olan Pisa'nın 1284'te Meloria'da Cenevizlilerce yenilgiye uğratılması ve bunu takiben Ceneviz'in Arno ırmağının ağzını tıkayarak Pisa'nın limanını doldurması üzerine şehrin önemini yitirmesi çarpıcıdır.

Artık aktarım mekanizmasının ve toplumun yeniden üretiminin ekonomi ve politikanın özgül bileşimlerine dayandığı prekapitalist sınıflı toplumlarda ticaretin, kentleşmenin ve genel olarak meta ekonomisinin gelişme özellikleri ve ulaşabileceği boyutlar, bu toplumların siyasî iktidar ve mülkiyet sistemleriyle sıkı sıkıya bağlantılıdır.

Birçok Marksist araştırmacı, feodalizmde ticaretin kapitalizmde olduğundan farklı biçimde yürütüldüğünün bilincinde olmakla birlikte, ticaretin feodalizme dışsal olduğunu savunmaya devam ederek 19. yüzyıl tarihçiliğiyle birleşirler. Oysa ticaret feodalizmin doğal bir ürünüdür. Daha önce gördüğümüz gibi, feodalizmin oluşma döneminde dahi ticaret hiç bir zaman tümüyle ortadan kalkmış değildir. Tarihte ticaretin varolmadığı bir feodalizm dönemi bulmak imkansızdır. "Feodalizm hiç bir zaman tüccarsız olamazdı. Toplumun yapısı, teknolojik düzeyi ve iktisadî alışkanlıkları her zaman bir miktar yerel ve uzak mesafe ticaretini zorunlu kılıyordu" [63]. Feodalizmin ilk döneminde ticaretin gelişimini ve kentleşmeyi teşvik edip destekleyen bizzat feodal soyluluktu. Feodal üretim tarzının işleyiş tarzına uygun biçimde yürütülen meta mübadelesi, feodal toplumun bir ürünü ve vazgeçilmez bir unsuruydu. Tabiî bu, ticaretin feodalizmin doğal ekonomi bileşeni üzerinde çözücü ve dönüştürücü bir etki yapmasına engel değildi. Bu bağlamda meta ekonomisiyle feodal üretim tarzında ağırlıkta olan kullanım değeri üretimi arasındaki organik bağlılık, dinamik bir karşıtlığı da içeren diyalektik bir bütünlük olarak kavranabilir.

Başka prekapitalist üretim tarzlarında da ticaret ve kentler doğal olarak mevcut olmakla birlikte feodalizmde ticarî sermaye başka prekapitalist toplumlarda görülmeyen bir gelişme göstermiş ve feodalizmin evriminde merkezî bir rol oynamıştır. Ekonomi ve politikanın iç içe geçmiş olduğu, bizatihî ticaretin

63 Hibbert. *"The Origins of the Medieval Town Patriciate"* s.17

de ekonomi dışı zorla el ele yürüdüğü bir toplumda ticarî sermayenin gösterdiği bu gelişme, feodal iktidarın parçalanmış niteliği sonucunda ticaretin odak noktaları olan kentlerin elde ettiği özerk konumla açıklanabilir. "Antik tarih kentlerin, fakat toprak mülkiyeti ve tarım temeline dayalı kentlerin tarihidir. Asya tarihi ise kent ve kırın bir çeşit farklılaşmamış birliğidir... Ortaçağ (Cermen dönemi) tarihinin başlangıç noktası kırdır; daha sonraki gelişimi ise kentle kırın karşıtlığı içinde gerçekleşir..." [64]. Feodal iktidarın parçalanmışlığı sayesinde Ortaçağ Batı Avrupasının kentleri feodalizmin yapısal özelliklerine sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte feodal soyluluk karşısında siyasî ve askerî özerkliğe sahip, kendi kendini yöneten korporatif birimler, veya son derece yerinde bir deyimle "kollektif senyörlükler" (Merrington) olarak ticarî sermayeye diğer prekapitalist toplumlarda eşine rastlanmayan gelişme imkânları sağladı. 18. yüzyılın Smith, Steuart gibi liberal düşünürlerinden Dobb'a ve günümüzdeki izleyicilerine uzanan bir kavrayışın tersine, feodal toplum münhasıran kırsal değildi. Ticaret ve kentler feodalizmin organik unsurları olduğu gibi, feodalizm ticarî sermayenin ve kentsel üretimin özerk bir yapısal konum kazandığı ilk üretim tarzıydı. Feodal kentlerin senyör veya kralların dolaysız hâkimiyetine girmeden özerk politikalar izleyebilmeleri sayesinde Avrupa tarihinde oynadıkları rol, birçoğu daha gelişmiş ve kalabalık olan çağdaş Asya kentlerinin toplumsal güçsüzlüğü ile çarpıcı bir karşıtlık oluşturur.

64 Marx, *Grundrisse*, s.382.

FİYATLAR VE ÜCRETLER

Feodal ekonominin büyüme sürecinin önemli unsurları olan ticaretin gelişimini, kentlerin yükselişini ve büyümenin temelini oluşturan tarımsal genişlemenin özelliklerini gözden geçirdikten sonra, bu sürecin fiyat ve ücret düzleminde nasıl tezahür ettiğini kısaca incelemekte de yarar var. Ancak feodalizm dönemi için bu konularda bilgi toplamanın, hele iyice erken tarihlere gidildikçe ne derece zor olduğunu gözden kaçırmamak ve bu bilgilerin ancak fikir verme aracı olabileceğini unutmamak gerekir.

11. yüzyıldan başlayıp 14. yüzyıldaki feodalizmin bunalımına dek süren ve feodal ekonominin büyüme sürecine denk düşen dönemin başlıca eğilimleri tarım ürünlerinin reel fiyatlarının artması, reel ücretlerin düşmesi ve sanayi ürünlerinin reel fiyatlarının az çok sabit kalmasıdır. Feodal Avrupa'da tarım ürünleri fiyatlarının seyrini izlemek için genellikle, geniş kitlelerin temel besini ve tarımın belkemiği olan tahıl çeşitlerinin fiyatları esas alınmıştır. Bu alanda en eksiksiz bilgiler İngiltere'ye ilişkindir. Abel'in 13. yüzyıldan başlattığı çalışmasına göre İngiliz tahıl fiyatları 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, önemli dalgalanmalar göstermekle birlikte, sürekli artmaktadır [65]. Farmer'a göre 13. yüzyıl başında 100 olan buğday fiyatı, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde 181'e, Rogers'a göre de 188'e yükselmiştir. İngiliz buğdayı için gram gümüşe göre hesaplanan daha uzun dönemli bir fiyat endeksi 1160-1179'da 100 iken istikrarlı bir artışla 1300-1319'da 324.7 olmuştur [66]. Elimizde Fransa'ya ilişkin olarak 1202 yılında 100 kg Setier buğdayına karşılık 34 gram gümüşle başlayıp 1301-1325 döneminde 68 grama yükselen bir dizi vardır. İngiltere ve Fransa'dakilerden daha yetersiz olmakla birlikte Almanya ve Kuzey İtalya'ya ilişkin fiyat dizileri de aynı istikrarlı artış trendini göstermektedir [67].

Bu dönemde toprak evrensel olarak meta niteliği kazanmamıştır; toprağın mülkiyeti ve tasarrufu ekonomi dışı etkenlerden

65 Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, s.28.
66 Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s.133.
67 Abel, *op.cit.*, s.28-29; Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, s.61-62.

etkilenmektedir; toprak alım satımı nispeten enderdir. Bununla birlikte, kayıtlara geçen kısıtlı sayıda satış işleminden elde edilen arazi fiyatlarının tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasına paralel bir artış göstermesi beklenir. Nitekim D'Avenel'in Fransa, Lamprecht'in Almanya'nın Mosel bölgesi için hesapladığı rakamlar arazi fiyatlarının da arttığını göstermektedir [68].

11.-14. yüzyıl döneminde, kentlerin ve zanaatlerin gelişimiyle ağırlıkları artan zanaat emekçilerinin ve çok az toprağa tasarruf eden veya hiç toprağı olmayan köylülerden oluşan ve daha çok hasat zamanı istihdam edilen kırsal emekçilerin meydana getirdiği bir ücretli emek piyasası da mevcuttur. Dönem ekonomisinde ağırlıkları az olmakla birlikte, bu kesimin ücret trendleri de mevcut üretim araçları ve emek arasındaki oranın göstergesi olmak bakımından incelenmeye değer. Bu konudaki verilerin oldukça yetersiz olmasına rağmen yapılan son çalışmalar tarımsal genişleme döneminde reel ücretlerin gerilediğini göstermektedir. Postan'ın Winchester piskoposu ve Westminster Manastırı başrahibinin (**abbot**) rezervlerinde harman savuranlara ödenen ücretlere ilişkin yaptığı çalışma, parasal ücretlerin 13. yüzyılın başından 1250'ye dek yerinde saydığını, 1250-1310 döneminde de %10'u bile bulmayan bir oranda arttığını ortaya koymaktadır [69]. Bütün bu dönem boyunca tarım ürünleri fiyatlarının arttığı düşünülürse reel ücretlerin düştüğü açıktır. Postan bütün İngiltere için bu düşüşün 1208-1328 arasında %25 civarında olduğunu hesaplamaktadır [70]. 13. yüzyıl Almanya'sına ait veriler de işçi ücretlerinin düşük bir düzeyde seyrettiğini göstermektedir [71].

Eldeki sayısal veriler ne yazık ki hiç bir ülke için sanayi ürünlerine ait fiyat dizileri hazırlamaya imkan vermemektedir. Bununla birlikte çeşitli niteliksel bilgiler, sanayi ürünleri fiyatlarında tarım ürünlerininkiyle kıyaslanabilecek çapta uzun dönemli bir artış olmadığı, bu fiyatların esas olarak sabit kaldığı yönündedir [72].

68 Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, s.38.
69 Postan, *Medieval Economy and Society*, s.243.
70 ibid., s.36.
71 Abel, *op.cit.*, s.42.
72 Abel, *op.cit.*, s.30; Postan, *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*, s.9.

Fiyat ve ücret trendlerinin yansıttığı gelişmeler, feodal toplumun başlıca üretken faaliyeti olan tarımdaki uzun dönemli gelişmelerin sonucu olarak kavranabilir. Tarım ürünlerinin fiyatlarının artması ve ücretlerin düşmesi, nüfus artış hızının tarım üretimindeki artışın hızından daha yüksek olduğuna işaret eder. Tarımda genişlemenin başlangıcı 10. yüzyıla tarihlenebilmektedir. Tarıma açılacak yüksek verimli arazilerin henüz bol olduğu ilk aşamada hızlı nüfus artışının yarattığı bir talep fazlasından kaynaklanan kronik fiyat artışlarının ortaya çıkması beklenmez. Fakat genişleme ilerledikçe nüfusun daha az olduğu dönemlerde işlenilmesi düşünülmeyen, feodalizm literatüründe marjinal topraklar olarak adlandırılan düşük verimli toprakların da tarıma açılması gündeme gelmiştir. Artan nüfusun yarattığı talep fazlasının marjinal toprakların da işlenmesini gerekli kılması halinde, emek üretkenliğinin daha düşük olduğu marjinal topraklarda üretilen birim fiyatı yüksek ürünlerin genel fiyat düzeyini belirleyeceği (bu durumda yükselteceği) açıktır [73]. Fiyatların yükselmesinde, eskiden beri ekilmekte olan toprakların da tarım teknolojisinin geriliği nedeniyle verim kaybına uğramasının, dolayısıyla ürün maliyetinin artmasının da etkili olması çok muhtemeldir [74].

Bu dönemde reel ücret ve fiyatlardan ayrı olarak parasal düzlemde büyük boyutta olmasa da yaygın olarak enflasyona rastlandığını belirtmek gerekir. Avrupa'daki değerli maden (altın, gümüş) stokunun artmasına rağmen [75] bu artışın hızla büyüyen ticaret hacmi tarafından massedilmesi zaman zaman nakit sıkıntısına yol açmıştır. Bu sikke tağşişine başvurulması sonucunda büyük boyutlara ulaşmayan ve genellikle yerel çaplı olan genel fiyat düzeyi artışları ortaya çıkmıştır [76].

---

73 Marx, *Das Kapital*, Bd. III, s.671

74 Postan, *Medieval Economy and Society*, s.239.

75 Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, s.30; Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s.104.

76 Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, s.478; Postan, *op.cit.*, s.235

KIRDAKİ DEĞİŞMELER

Feodalizmin doğuşundan kısa bir süre sonra, tarımda meydana gelen genişleme süreci temeli üzerinde meta dolaşımının yükseldiğini gördük. Doğal olarak, meta dolaşımı da canlanıp büyüdükçe, gelişimini borçlu olduğu tarım kesimi ile karşılıklı bir etkileşim içine girdi. Bu etkileşimin sonuçlarından biri de manor ekonomisinin komutasyon [77] olarak bilinen bir dönüşüme maruz kalmasıydı.

Komutasyon, kısaca, emek rantın para ranta dönüşmesi anlamına gelir. Daha önce köylüler bir yandan kendi geçimleri için mansuslarında çalışırlarken bir yandan da ürettikleri üzerinde hiç bir hakka sahip olmadan senyörün rezervinde çalışırlardı. Bu durumda köylü ailesinin geçimini sağlayacak gerekli emekle senyörün el koyduğu artık emek zaman ve mekân olarak birbirinden ayrılmıştır (Tabiî bu arada, senyörün el koyduğu artığı angarya ile eşitlerken önemli bir basitleştirme yaptığımızı belirtmek gerekir. Daha önce değinildiği gibi, feodalizmde hiç bir zaman serflerin yükümlülüğü yalnızca angaryadan ibaret olmamış, her zaman buna ek olarak belirli aynî ve nakdî ödemeler de mevcut olmuştur. Fakat artık aktarımında ağırlık angaryada olduğundan bu basitleştirme muhakemenin özünü etkilemeyecektir). Komutasyon, serflerin rezervde çalışmalarının sona ermesi, angarya yükümlülükleri karşılığında senyöre belli bir para ödemeleri demektir. Tabiî bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için artık yalnızca kendi mansusunda çalışan köylü ailesinin kendi geçimi için gerekli olandan daha fazla ürün elde etmesi ve bu ürünü satıp paraya çevirebilmesi gerekir.

Komutasyonla angaryanın kalkmasından sonra hemen her yerde kısa bir dönem boyunca rezerv ücretli emek kullanılarak doğrudan senyör tarafından işletilmiş, daha sonra da bütün olarak ya da bölünerek kiraya veya ortakçıya verilmiştir.

77 İngilizce feodalizm literatüründe emek rantın para ranta çevrilmesi *commutation* terimiyle ifade edilmektedir. Sık sık değinmek zorunda olduğum bu olguyu tek kelimeyle ifade edebilmek için *commutation* kelimesini komutasyon yaparak kullandım.

Emek rantın para ranta çevrilmesi, ticaretin ve kentsel imalatın gelişmesi ve soyluluğun meta tüketiminin boyutunun büyümesiyle birlikte soyluların artan nakit ihtiyaçlarını karşılamak için attıkları bir adımdır. Doğal olarak, bu sorunun akla gelen tek çözümü değildir. Köylülerin ürününün senyör tarafından gasp edilen bölürnünün paraya tahvil edilmesini senyör de üstlenebilirdi. Fakat çoğu zaman birbirinden kopuk parçalardan oluşan geniş bir alanın ürününün bir merkezde toplanıp pazarlanmasının ve bu arada gerekli muhasebe işlemlerinin yapılmasının Ortaçağın maddî şartlarında ortaya çıkaracağı güçlükler ve ek masraf senyörleri bu ikinci alternatife rağbet etmemeye yöneltmiş olmalıdır. Bu durumda emek rantın, satış işleminin de köylülere yüklenerek paraya tahvili, soyluların nakit sıkıntısına en aşikâr çözümdür.

Pazarlanan tarım ürünlerine talebi yaratan feodal kentlerin gelişiminin meta ekonomisinin büyümesiyle ne denli yakından bağlantılı olduğunu gördük. Böylece meta mübadelesi hem komutasyonun doğrudan nedeni olmakta, hem de bu dönüşümün gerçekleşmesi için gerekli olan şartları yaratmaktadır.

Bu sürecin ele alınmasındaki en büyük sorun, komutasyonla serfliğin sona erişinin karıştırılması, ya da en azından komutasyonun serflerin durumunun iyileşmesiyle eşitlenmesidir. Bazı Marksist araştırmacılar klasik tarihçileri feodalizmi "doğal ekonomi" ile özdeşleştirdikleri ve komutasyonu feodalizmin sonu olarak gördükleri için eleştirmekle birlikte bu süreci irdelerken klasik tarihçiliğin kavramsal çerçevesi dışına çıkmamışlar, serfliğin sona erişinde komutasyonu belirleyici önemde görmeye devam etmişlerdir. Oysa tek başına ele alındığında, komutasyonun serfle senyör arasındaki bağımlılık ilişkisinin niteliğini ve aktarılan artığın niceliğini değiştirmesi için hiç bir neden yoktur. Komutasyon sonrasında artık aktarımı aynen sürdüğü gibi, bu dönüşüm senyörün serfin şahsı üzerindeki haklarında, senyörün serfin hareket serbestisini kısıtlaması, tasarrufundaki toprağı devretmesini engellemesi, hatta evlenmesini denetlemesi şeklinde tecelli eden feodal bağımlılık ilişkisinde de hiç bir değişiklik meydana getirmez. Bu yüzden komutasyonu otomatik olarak köylülüğün sömürü oranını düşüren veya serfliğin çö-

zülüşüne yol açan bir süreç olarak kabul etmek hiç bir şekilde mümkün değildir. Hatta Kosminsky'ye göre komutasyon sonucunda ödeyecekleri rantı da mansusun ürününden elde etmek zorunda oldukları için köylülerin çoğunun üzerindeki yük daha da ağırlaşmış, feodal sömürünün derecesi artmıştır [78]. Ancak sömürü oranının arttığını kesin olarak söyleyebilmek için mansuslardaki hane halkı sayısı, komutasyondan önce ve sonra mansusdaki verimlilik, mansus ürününün tüketilen ve pazarlanan bölümlerinin oranı, serf emeğinin rezervdeki üretkenliği gibi elimizde olmayan birçok veriye ihtiyaç olduğu açıktır.

Tek başına komutasyonun senyör-serf ilişkisinde aslî bir değişikliğe yol açmayacağını gördük. Bununla beraber, Avrupa'da belirli dönemlerde komutasyon köylülüğün nispî durumunun düzelmesinde bir rol oynamış, hâlâ angarya ile mükellef olan köylülerin senyörden başlıca talebi komutasyon olmuş ve serfliğin çözülüşü komutasyonla senkronik olarak ilerlemiştir. Bazı araştırmacıların bu iki süreci kestirmeci bir tutumla eşitlemelerine yol açan da bu iç içe geçme ve senkronizasyon olmuştur. Oysa ileride ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi bu paralellik feodal üretim tarzının yapısal ilişkilerinde ve sınıfsal güç dengelerinde ortaya çıkan birtakım gelişmeler sonucunda varolabilmiştir. Bizatihî komutasyonla serfliğin çözülüşünün analiz düzleminde birbirinden ayrılması feodalizmin evrimini doğru olarak kavrayabilmek açısından büyük önem taşır

Komutasyon ilk kez Kuzey İtalya'da ortaya çıktı. İtalya'da nakdî ödemelerin, aynî ödemelerin ve hizmetlerin yerini almasının ilk belirtilerine 9. yüzyılın ikinci yarısı gibi çok erken bir tarihte rastlanıyor. 10. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Toscana bölgesindeki Lucca Piskoposluğunun büyük malikânesinde köylülerin hemen hemen hiç bir hizmet yükümlülüğü veya aynî ödemeye tâbi olmadıkları, neredeyse rantın tamamını para rantın oluşturduğu görülüyor [79] 11. yüzyılda ise Lucca çevresindeki senyör topraklarında rezervin izine rastlanmıyor. Genel olarak, 12. yüzyılın ortalarında, manor sisteminin hiç bir zamanın

78 Kosminsky, *"The Evolution of Feudal Rent in England from the 11th to the 15th Centuries"*, s.17

79 Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, s.52-53.

kıtanın kuzeyindeki ölçüde yerleşmediği ve angaryanın zaten daha sınırlı boyutlarda olduğu Kuzey İtalya'da ve Fransa'nın güneyinde (Provence) hizmetlerin paraya çevrilmesi sürecinin çok ilerlediği söylenebilir [80].

Klasik feodalizmin "anavatanı" olan Kuzey Fransa'da komutasyon 12. yüzyılda başlamış, yüzyılın sonlarına doğru hız kazanmış ve 13. yüzyıl başına gelindiğinde büyük ölçüde tamamlanmıştır [81]. Aynı kronoloji Çukur Ülke için de geçerlidir.

Almanya genelinde komutasyon 12. yüzyıl içinde başlamakla birlikte sürecin seyri bölgeden bölgeye önemli farklılıklar göstermiştir. Genellikle komutasyon 12. ve 13. yüzyıllarda yoğunlaşmış ve bu dönemin sonunda angarya büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Sürecin bütünüyle tamamlanması ise çoğunlukla iki veya üç yüzyıl sürmüştür. Bu gelişme Rheinland'da daha erken, bazı yörelerde ise daha geç gerçekleşmiş, meselâ Avusturya'da 15. yüzyılda tamamlanmıştır [82].

Bu arada hizmetler arasında çayırların bakımı ve biçilmesiyle taşıma hizmetlerinin hemen her yerde rezervde çalışmaya göre biraz daha geç tarihlerde ortadan kalktığını belirtmek gerekir. Angarya yükümlülüğü dışında serflerin senyöre ödedikleri diğer vergiler de komutasyona paralel olarak (hatta çoğu kez daha önce) hızla paraya çevrilmeye başlanmış, 14. yüzyıl başında bu süreç hemen her yerde tamamlanmıştır [83].

Angarya yükümlülüğünün paraya çevrilmesinden sonra hemen her yerde rezerv kısa bir süre için senyör tarafından ücretli emek istihdam edilerek doğrudan işletildi. Bu dönemi rezervin bütün olarak ya da bölünerek kiraya ya da ortakçıya verilmesi izledi.

Kıta Avrupasında rezervin kiraya verilmesine 12. yüzyılda da rastlanmakla birlikte yöntem 13. yüzyıl içinde yaygınlık kazandı. Yine de henüz evrensel bir uygulama değildi. Topraklar köylülere Fransızca Latince **firma**dan **ferme**, Almanca Latince

80 Pounds, *op.cit.*, s.212; Duby, *op.cit.*, s.205.

81 Bloch, *French Rural History*, s.94; Ganshof, Verhulst, *"Medieval Agrarian Society in its Prime: France, the Low Countries and Western Germany"*, s.315.

82 Von Below, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen*, s.66; Lütge, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung*, s.83; Ganshof, Verhulst, op.cit., s.316.

83 Duby, op.cit., s.238; Lütge, op.cit., s.87

pactustan **Pacht** adı verilen sabit bir kira karşılığında bırakıldığı gibi ürünün belli bir oranı karşılığında da veriliyordu. Ortakçı köylünün ödediği oran değişebilmekle birlikte büyük çoğunlukla 1/2 idi. Bu nedenle yöntem **medietaria** (Lat.), **mezzadria** (İt.) **metayage** (Fr.) **Halbpacht** (Al.) ve **helftwinning** (Fl.) adlarıyla biliniyordu. Ortakçılık bütün bölgelerde ilkin sabit kirayla birlikte görülmekle birlikte Çukur Ülke, Kuzey Fransa ve Almanya'da kısa sürede yerini tümüyle diğer yönteme bıraktı. Kuzey İtalya ve Güney Fransa'da (Provence) ise farklı bir gelişme görüldü. Buralarda 11. ve 12. yüzyıllarda da serflerin bir bölümünün senyöre rant olarak ürünlerinin yarısını vermelerine rastlanıyordu. Kuzey bölgesinden farklı olarak burada ortakçıya vermek rezervi işletmenin başlıca yöntemi oldu. Daha 13. yüzyılda ortakçılık Kuzey İtalya'da genelleşmişti [84].

İngiltere'de rezervin kiraya verilmesi kıtaya göre biraz daha geç olarak 14. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1370'ten sonra genelleşti [85].

Kira süresi ömür boyu olabildiği gibi farklı bölgelerde bir ilâ yirmi yıl arasında değişen dönemler görülmekteydi. Üçlü dönüşüm yönteminin uygulandığı yörelerde üç ve üçün katları yaygındı. Başlangıçta uzun süreli ve ömür boyu kiralama daha yaygınken zamanla süreler kısalmış, özellikle 1250'den sonra kısa süreli kiraya verme artmıştır [86].

Komutasyon sürecinin gelişimi en eksiksiz biçimde İngiltere için belgelenmiştir. 1950'lerin geçiş tartışmasında da komutasyonun irdelenmesi büyük ölçüde İngiltere örneğine dayanılarak yapılmıştır. Bu yüzden komutasyonun İngiltere'deki kronolojisini gözden geçirmekte yarar var [87].

İngiltere'de komutasyon ilk olarak 12. yüzyılda ortaya çıktı. Elde bulunan 12. yüzyıla ait manor kayıtlarının çoğunda angaryanın ve rezervin işlenmesinin azaldığı görülüyor. Rezerv arazisi daraltılarak köylülere kiralanmaktadır. Ancak bu yüzyılda

84 Ganshof, Verhulst, *op.cit.*, s.322ff; Duby *op.cit.*, s.258ff.

85 Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, s.32.

86 Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, s.274.

87 İngiltere'de komutasyon için bkz. Postan, "The Chronology of Labour Services" *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* içinde; Kosminsky, *"The Evolution of Feudal Rent in England from the 11th to the 15th Centuries.*

para rantın henüz artık aktarımının hâkim biçimi haline gelmediği kesindir. 13. yüzyıl içindeyse bazı yörelerde, özellikle de pazar için üretimin en çok geliştiği, nüfusun daha yoğun olduğu en verimli topraklara sahip güneyde ve doğuda angaryanın paraya çevrilmesi sürecinin kesintiye uğradığı, hatta bazen angaryanın arttırıldığı görülüyor. Kayıtları mevcut olan bazı manorlarda da rezerv arazisinin genişlediği, en azından daralmasının durduğu anlaşılıyor. "Bu hareket ağırlıklı olarak çok sayıda serfi olan büyük malikânelerde, özellikle de kiliseye ait olanlarda gerçekleşti. Arkalarında en çok belgesel kayıt bırakanlar da bu malikânelerdir" [88].

Ülkenin önemli bölümünü oluşturan daha "geri kalmış" bölgelerde ve küçük boyutlu manorlarda benzer bir gelişmeye rastlanmıyor. Hayvancılığın ağırlıklı olduğu kesimlerde de eğilim angaryanın arttırılması yönünde değil, para rantın gelişmesi yönünde. Bu şartlar altında bir bütün olarak İngiltere'de para rantın emek ranta kıyasla ağırlığının arttığını söylemek mümkün. Fakat bu arada bazı manorlarda komutasyon açısından bir geriye dönüş dönemi yaşandığı da dikkati çekmektedir. Bu duraklama veya geriye dönüş dalgasının fazla uzun ömürlü olmadığını ve 13. yüzyılın ikinci yarısı içinde ortadan kalktığını da belirtmek gerekir.

İngiltere'de 13. yüzyılda görülen bu kısmî geriye dönüş dönemine ışık tutacak bütün bilgiler mevcut değil; bu yüzden bu olaya açıklama getirme çabaları kısmen spekülatif olmak zorunda. Komutasyonun senyörün meta mübadelesinin gelişmesine doğal bir tepkisi olduğunu gördük. Gerçekleştirildikten bir süre sonra komutasyonun daha doğrusu para rantın senyörün aleyhine bir durum yaratması için iki ihtimal söz konusudur. Feodal toplum, meta üretiminin genelleşmediği bütün toplumlar gibi gelenek esasına dayandığından, köylüler kimi zaman görüldüğü gibi senyörle para rantın sabit tutulacağına ilişkin bir anlaşma yapmamış olsalar dahi, senyörün bu rantı her zaman keyfî olarak değiştirmesi söz konusu olamaz. Bu takdirde, paranın alım gücünün düştüğü enflasyon dönemlerinde senyöre aktarılan artığın miktarı sürekli azalır. Tarım ürünü fiyatlarının komutasyonun

88 Kosminsky, *op.cit.*, s.19.

gerçekleştiği tarihe göre daha yükselmiş olması da emek rantla toprağı işleyip ürünü bizzat satmanın getireceği gelirin eski rayiçten yapılmış komutasyon sonucundaki para rantın toplamından daha yüksek olması sonucunu doğurabilir (Bunu tam olarak hesaplamak için rezervin ücretli işçiyle mi işletildiğini, yoksa parça parça köylülere kiraya mı verildiğini bilmek gerekir). 13. yüzyıl İngilteresinde her iki olgu da mevcuttur. Tabii bu hesapları yaparken angarya niteliğinden ötürü serf emeğinin daha verimsiz olacağı ve bu iş için gereken gözetim ve denetimin masrafı (bu arada bu işle yükümlü kişilerin sık sık kendilerini senyörün gelirine ortak etme eğilimi) göz önüne alınmalı. Ayrıca, olağan şartlarda beklenebileceği gibi köylü mansuslarının sayıca değişmemesi halinde, bir tarihte (yani komutasyondan önce) rezervi işlemeye yetecek kadar işgücü sağlayabilen köylü işletmelerinin her zaman aynı emek kapasitesine sahip olacağı varsayılamaz. Angarya yükümlülüğü birey başına değil mansus başına olduğu için bir tarihte aileler hem mansusun işlenmesi, hem de angarya emeği için yeterli sayıda bireye sahipken başka bir tarihte ortalama aile büyüklüğü yalnızca mansus üretimini sürdürmeye yeterli düzeye düşmüş olabilir. Demek ki para ranttan angaryaya geri dönüşün bir şartı da serflerin bolluğudur. Bütün bu hesapların pratikte bir anlam taşıması için gerekli olan belirleyici şart ise, bu durumda angaryanın geri getirilmesi köylülükten aktarılan artığın arttırılması anlamına geldiğine göre, senyörlerin bu sömürü şiddetlenmesini serflere dayatabilecek sınıfsal güce sahip olmalarıdır. 13. yüzyılda İngiltere'de pazar için üretimin en çok geliştiği bölgelerdeki bazı malikânelerde geçici bir dönem boyunca komutasyonun duraklaması veya geriye çevrilmesine ilişkin söylenebilecek şey, orada bu şartların mevcut olduğudur.

Bu açıdan bakıldığında bu olayın İngiliz feodalizminin tarihinde özel bir önem taşımadığı ortadadır. Konunun üzerinde durmamın nedeni, Dobb'un, 13. yüzyılda İngiltere'nin daha "geri" bölgelerinde komutasyonun meta mübadelesinin en çok gelişmiş olduğu bölgelerdeki bazı büyük manorlara kıyasla daha çok mesafe katetmiş olmasını, komutasyonun nedeninin ticaret olmadığı iddiasına dayanak olarak sunmasıdır [89]. Konunun

89 Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, s.38-39.

kısaca irdelenmesinden anlaşıldığı gibi, bu gelişmenin komutasyonun itici gücünün ticaret olduğu tezini hiç bir şekilde çürütmesi söz konusu değildir. Bu olay yalnızca komutasyondan sonra emek rantın senyör açısından para ranta göre daha kârlı hale gelmesi durumunda senyörün gücü yetiyorsa angaryayı geri getireceğinin somut bir örneğidir.

Komutasyon sürecinin başlayıp hız kazanması sonucunda artık aktarımında para rantın hâkim duruma gelmesiyle birlikte köy cemaati uzun vadede serf-senyör ilişkisini etkileyecek olan önemli bir dönüşüm yaşamaya başladı. Bu dönüşüm köylülüğün bir bütün olarak mutlak ve kısmen de göreli iktisadî gücünün artması ve bu artışa paralel olarak köy cemaatinin iktisadî farklılaşmaya maruz kalmasıydı.

Somut tarihî bağlamından soyutlanmış olarak ele alındığında komutasyonun serfliğin çözülmesi anlamına gelmek bir yana, köylülüğün durumunda herhangi bir iyileşme sağlaması için bile mantıkî bir zorunluluk olmadığını gördük. Bununla birlikte, artık aktarımının temel unsurunu oluşturan angaryanın para ranta çevrilmesi sonucunda pazar için üretimin yalnızca mümkün değil, zorunlu da olması sonucunda, zaten feodal üretim ilişkisinin doğası gereği mevcut olan serfin zenginleşme potansiyeli, bazı tarihî şartların da ortaya çıkmasıyla genişler.

Feodal ekonominin büyümeye başlamasından kısa bir süre sonra reel fiyatlar düzleminde, büyüme döneminin sonuna kadar devam eden üç ana trendin ortaya çıktığını görmüştük: Tarım ürünlerinin fiyatı sürekli artarken sanayi ürünlerinin fiyatı az çok sabit kalıyor, reel ücretler ise düşüyordu. Bu şartlar altında, paraya tahvil edilmiş olan rantın sabit kalması halinde, senyörün el koyduğu artık miktarının mansusların toplam ürününe olan oranının düşeceği açıktır. Senyör rant gelirlerini sanayi ürünleri satın alarak harcadığı ölçüde, bunların fiyatlarının esas olarak sabit kalması, soyluluğun göreli yoksullaşmasının mutlak yoksullaşmaya dönüşmesini engellemiştir. Fakat feodal ekonominin büyüme döneminde, reel fiyatlardaki trendler kadar uzun süreli ve genel olmasa da, genel nominal fiyat düzeyinin yükselmesi de söz konusudur. Değerli maden üretimindeki artışa rağmen meta dolaşımının hızla büyümesi sonucunda özellikle 13.

yüzyıldan itibaren genel bir para darlığı ortaya çıkmıştır [90]. Bu darlığa tepki olarak feodal Avrupa'nın çok sayıdaki darphanesinde zaman zaman sikke tağşişine gidilmiştir. Küçük çaplı yerel darphanelerde bu yönteme daha çok başvurulması, genel enflasyonun yanı sıra, çok sayıdaki yerel paranın bölgesel paralar karşısında da değerini yitirmesi sonucunu doğurmuştur. Böylece boyutlarını kesin olarak saptayamadığımız bu süreçten etkilendikleri ölçüde senyörlerin mutlak reel gelirleri de erozyona uğramış, çoğunlukla rantlar yerel paralarla ödendiği için de birçok durumda enflasyonun etkisi katmerli olmuştur [91].

Bu sürecin öbür yüzü de, zaten göreli fiyat trendlerinin yarattığı konjonktürde para rantın sabit kalması sonucu serfin ödediği rantın toplam gelirine olan oranı düşerken, enflasyonun da devreye girmesiyle rantın mutlak değerinin de düşmesi, köylülüğün göreli iktisadî konumunun güçlenmesi eğiliminin daha büyük hız kazanmasıydı.

Şematik olarak tasvir ettiğim bu süreçte para rantın sabit kalması olgusu büyük önem taşımaktadır. Gerçekten de Batı Avrupa'da komutasyondan sonra para rantlar büyük çapta sabit kalmıştır. Bu durum nasıl açıklanabilir? Her şeyden önce fiyat hareketlerinin uzun zaman dilimleri içinde ele alındığında önemli boyutta olmakla birlikte, kısa aralıklarla bakıldığında değişim oranının fazla çarpıcı olmadığı, bu yüzden içinde yaşayanların da çoğu zaman sürecin uzun vadedeki vehametini pek kavrayamadıkları unutulmamalı. Bloch'a göre soyluluğun tedricî rant erozyonunun ilk başta farkına varamamış olmasının iyi bir kanıtı, 13. yüzyıl sonunda ve 14. yüzyıl başında bile birçok malikâne yöneticisinin aynî ödeme yerine nakdî ödemeyi tercih etmesidir [92]. Öte yandan ileride göreceğimiz gibi 14. yüzyıl bunalımının bir unsuru olan ve hiç bir şekilde gözden kaçırılması mümkün olmayan yüksek enflasyon ortamı da sabit para rant kuralını bir anda (otomatik olarak) ortadan kaldırmamıştır. Bu olgunun anahtarı, prekapitalist toplumlarda geleneğin oynadığı rolde yatmaktadır.

90 Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s.106. Ayrıca bkz. dipnot 91.
91 Duby, *op.cit.*, s.238.
92 Bloch, *French Rural History*, s.121.

"Bu üretim ilişkisinin [yani serfliğin] ve ona tekabül eden üretim tarzının temelini oluşturan doğal/kendiliğinden ve gelişmemiş şartlarda geleneğin hâkim bir rol oynayacağı açıktır. Her zaman olduğu gibi burada da mevcut durumu yasa olarak kutsayıp, gelenek ve görenekle yasallaştırıp belli sınırlar içinde sabit kılmak toplumun hâkim sınıfının çıkarınadır. Başka etkenler hesaba katılmazsa, mevcut durumun temelinin ve bu temelin dayandığı ilişkilerin sürekli yeniden üretimi zamanın akışı içinde kurallı ve düzenli bir biçim aldıkça bu durum kendiliğinden ortaya çıkar; ve bu kurallılık ve düzenlilik, dayanıklılık kazanmak ve tesadüf ve keyfîlikten kurtulmak zorunda olan her üretim tarzının vazgeçilmez bir unsurudur" [93].

Gerçekten de, "Az (çok az) bir abartmayla, tam anlamıyla gelenekçi olan Ortaçağ insanlarının hayatlarını bir şeyin kalıcılık kazanmasının tek yolunun uzun süredir mevcut olması olduğu varsayımı üzerine kurdukları söylenebilir. Hayata... gelenek yön veriyordu" [94]. Doğal olarak, özellikle artık aktarımı söz konusu olduğunda, gelenek sınıflar arası güç dengesinin son tahlilde dayatacağı belirlenmelere tâbidir. Yeniden üretimin düzenlilik kazanması, mevcut düzenin ideoloji düzleminde meşru kılınması işleviyle bağımsız bir varlık temeline sahip olan geleneğin anlık güç dengeleri karşısında belli bir özerkliği vardır; bu dengedeki değişiklikler belli sınırlar içinde kaldıkları sürece kısa vadede geleneksel ilişkilerin de değişmesine yol açmazlar.

Ortaya çıkışını ve işleyiş mekanizmasını ana hatlarıyla incelediğimiz köylülüğün mutlak ve göreli olarak "zenginleşmesi" ve soyluluğun "yoksullaşması" süreci Batı Avrupa'nın tamamında gözlenmektedir; ancak feodal ekonominin büyüme dönemi içinde sürecin iktisadî boyutunun oldukça sınırlı kaldığını, ayrıca ülkeden ülkeye, yöreden yöreye son derece eşitsiz biçimde geliştiğini belirtmek gerekir. Her şeyden önce sürecin komutasyonun yaygınlık kazanmasına bağlı olduğu, komutasyonun ise bölgeler arasında oldukça eşitsiz biçimde seyrettiği unutulmamalıdır. Para rantın Batı Avrupa çapında hâkim olması (İtalya'da epey erken, İngiltere'de biraz daha geç olmak üzere) orta-

93 Marx, *Das Kapital*, Bd. III, s.801.
94 Bloch, *op.cit.*, s.70.

lama olarak 13. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir. İleride göreceğimiz gibi şu anda ele aldığımız büyüme döneminin 14. yüzyılda sona erdiği düşünülürse başta çizdiğim konjonktürün zaman olarak oldukça sınırlı olduğu ortaya çıkar. Bunun yanı sıra bu sürecin boyutlarını çeşitli şekillerde etkileyebilecek birçok etken vardır. Meselâ komutasyondan sonra senyör rezervi ücretli işçi kullanarak işletip pazara yönelik üretim yapıyorsa, tarım ürünlerinin sanayi ürünleri fiyatları ve ücretler karşısındaki göreli fiyatlarının arttığı bir konjonktürde toplam reel geliri düşmek bir yana yükselebilir. Bu noktada mansus rantının serften senyöre artık aktarımının temel biçimi olsa da tek kanalı olmadığı akla gelebilir. Bu nedenle artık aktarımının mansus rantı dışındaki bazı biçimlerinin evrimine kısaca gözatmak yerinde olacaktır. **Bannum** olarak bilinen ve eskiden krala özgü iken bölge senyörlerinin eline geçen yüksek yargı ve yönetme yetkisi ile bağlantılı olarak ortaya çıkan tekel vergileri (**banalites**) hacim olarak bunların en önemlisiydi. Ayrıca bu vergiler 11. yüzyıldan 13. yüzyıla dek gittikçe daha büyük boyutlara erişmiştir [95].

12. yüzyılda **ban** sahibi birçok senyörün tekel vergilerinden elde ettiği gelir manor gelirlerini aşıyordu [96]. Fakat daha önce de gördüğümüz gibi bu tür vergileri salmak feodal piramidin tepelerindeki az sayıda senyörün ayrıcalığıydı. Zaten bu tekellerin nesnesini oluşturan tesislerin kârlı olması için geniş bir bölgeye hitap etmesi gerekiyor. Meselâ bir bölgede her manorda bir değirmen olması düşünülemezdi. Bu nedenle bir bütün olarak soyluluk ele alınırsa mansus gelirlerindeki düşmenin **banalites** ile telâfi edileceğini söylemek mümkün olmaz.

Bir diğer önemli vergi türü de **banalites** ile aynı dönemde ortaya çıkan ve başlangıçta yalnızca senyörün olağandışı bir malî sıkıntısı olduğunda salınan yardım vergisiydi (İng. **tallage**, Al.**Bede**, Fr. **taille**). Diğer birçok verginin tersine yardım vergisinin keyfî nitelikte olması senyörün gelirlerini yükseltmek için bu vergiyi kaldıraç olarak kullanacağını düşündürebilir. Fakat

95 Ganshof, Verhulst, *"Medieval Agrarian Society in its Prime: France, the Low Countries and Western Germany"*, s.333.

96 Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, s.213.

yardım vergisi orijinal özelliğini yitirerek önce periyodik (genellikle yıllık) hale geldi, sonra da miktarı sabitleşti.

Geleneksel vergilerden varis bırakmadan ölen bir zilyedin toprağını işlemek isteyen bir köylünün ödemesi gereken giriş ödentisinin miktarının kimi zaman değişkenlik gösterdiği görülüyor. Fakat tesadüfî biçimde gerçekleşen bu verginin düzenli bir gelir kaynağı olamayacağı açıktır.

Artık aktarımının temelini oluşturan geleneksel mansus rantları ise çok büyük ölçüde sabit kalmıştır [97].

Bu bilgiler ışığında, soyluların mansus rantlarındaki gelir düşüşünü diğer vergiler yoluyla telâfi ettiklerini ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Eldeki veriler, soyluluğun tarım gelirlerindeki azalma eğiliminin genel olduğuna işaret etmektedir. Fakat bu eğilimin nicel olarak sınırlı kaldığını, kırsal toplumu alt üst edecek bir boyuta ulaşmadığını bir kez daha vurguluyorum. Soyluluğun iktisadî konumuyla ilgili olarak bazı senyörlerin tarımdan kaynaklanmayan (baç vs.) gelirlere de sahip olduğu da hatırlanmalıdır. Tabiî bunların genel toplam içindeki ağırlığı sınırlıdır.

11.-13. yüzyıl döneminde genel olarak köylülüğün iktisadî durumunun düzelmesinden de yine benzer sınırlamalarla söz edebiliriz. Batı Avrupa'da yaşanan 300 yıllık büyümenin sonunda bir bütün olarak köylülüğün refah düzeyinin büyük ölçüde yükseldiğini söylemek mümkün değildir [98]. Yine de, özellikle meta ekonomisinin en çok geliştiği bölgelerde köylülüğün en azından önemli bir bölümünün iktisadî durumunun düzeldiğine işaret eden sayısız veri mevcuttur. İleride daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi köylülerin 12. yüzyıl sonundan itibaren Fransa'da toplu halde, İngiltere'de bireysel olarak büyük paralar karşılığında azatlık belgeleri satın almaları, bir köylünün rezervin bir kısmını kiralayarak başka köylüleri ücretli işçi olarak istihdam edip işletmesi, İngiltere'de, Fransa'da veya Almanya'da 11. yüzyıl başında olacak işler değildir. Bu arada pazar için üretimle başlayan bütün bu gelişmelerin köylülük içindeki gelir farklılaşmasının hızla artmasıyla at başı gittiği hatırlanmalıdır. Eli-

97 Postan, Hatcher, *"Population and Class Relations in Feudal Society"*, s.238.
98 Duby, *op.cit.*, s.281.

mizdeki bilgiler köylülüğün "zenginleşmesi" eğiliminin sınırlılığına işaret ederken, köylülüğün farklılaşmasınınsa büyük çapta genelleşip ilerlediğini gösteriyor.

Feodalizmin bir üretim tarzı olarak ortaya çıktığı dönemde de köylülüğün iktisaden tümüyle homojen olduğu söylenemez. Yine de köylüler arasındaki gelir farklılaşmasının büyük boyutlara ulaşması ve köylülüğün gerçek anlamda sınıfsal kutuplaşmaya maruz kalması esas olarak komutasyonla birlikte pazar için üretimin gelişmesinin sonucudur. Kırda meta üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte köy cemaatleri kutuplaşmaya uğruyor, başlangıçta farklı yükümlülük düzeylerine veya farklı nitelikte bağımlılık ilişkilerine tekabül etmekle birlikte zamanla aralarındaki farklar belirsizleşmiş olan çeşitli hukukî serflik kategorileri silinmeye yüz tutarken köylülük arasındaki temel ayrım iktisadî kıstaslara göre belirlenir hale geliyordu. Çağdaş terminolojide köylülük iki ana gruba ayrılmaya başlanmıştı: Bir aileyi geçindirecek büyüklükte bir toprağa tasarruf eden ve çoğunlukla bir sabana ve koşum hayvanlarına sahip olanlar ve ailelerinin geçimine yetecek kadar toprağa tasarruf etmeyip (çoğunlukla diğer aile fertleriyle beraber) ücretli işçi olarak çalışmak zorunda kalanlar. Fransa'da birinci grup **laboureurs**, ikinci grup **manouvriers** adlarıyla biliniyordu. Topraksız veya az topraklı köylülere İngiltere'de **cotters, borders**, Almanya'da **Seldner** (Güney Almanya), **Kötter** (Kuzeybatı Almanya), **Schupposen** (Bodensee), **Häusler** adı veriliyordu. Yine Fransa'da **brassiers, provendiers, malservis** topraksız veya az topraklı köylü kategorileri olarak karşımıza çıkıyor[99].

Çağdaş terminolojinin ayrım çizgisi, köylülüğün farklılaşmasını yansıtmakta yetersiz kalmaktadır. 14. yüzyıl eşiğinde Batı Avrupa köylülüğü aslında üç ana gruba ayrılıyordu: Birçok yerde çoğunluğu oluşturan topraksız veya az topraklı yoksul köylüler, yine bir çok yerde büyükçe bir azınlık durumuna düşmüş olan kendi geçimine yetecek toprağa sahip orta halli köylüler ve küçük bir azınlık olan zengin köylüler. 104 İngiliz mano-

99 Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, s.12; Duby, *op.cit.*, s.270 285; Bloch, *French Rural History*, s. 67; Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, s.74-76; Franz, *Geschichte des deutschen Bauernstandes*, s.218.

runa ait 12. yüzyıl sonu ve çoğunlukla da 13. yüzyıldan kalma verilerin tasnifi sonucunda ortaya çıkan tablo bu ayrışma şemasına tümüyle uymaktadır. 6924 zilyedi içeren bu örneklemede zengin köylülerin oranı sadece %3'tür [100]. Zengin köylülerin nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturması, Batı Avrupa'nın diğer ülkeleri için de söz konusudur [101]. Zengin köylülerin kayda değer bir bölümünün kökeni, serf olmakla birlikte manorun yönetilmesine ilişkin çeşitli görevler üstlenmiş olan manor memurlarına dayanıyordu.

Topraksız veya az topraklı köylülerin oranının artarak 13. yüzyıl sonunda birçok yerde çoğunluğu oluşturur hale gelmeleri yalnızca meta üretiminin yaygınlaşmasının sonucu değildi. Tarıma açılacak yeni topraklar tükendikten sonra nüfus artış hızının kesilmemesinin de bunda büyük payı vardı. Bu arada feodal mülkiyet anlayışının ilke olarak serfe elinde tuttuğu toprağın tasarruf hakkını devretme özgürlüğünü tanımadığının altını çizmek gerekir. Meta ekonomisinin gelişmesi ve köylülerin en azından bir bölümünün arazi devir hakkını elde etmek için senyöre kayda değer bir meblağ teklif edebilecek hale gelmesiyle senyörlerin bu tekliflere tamahen arazi devir yasağını tedricen gevşettikleri görülmektedir. Böylece 12. yüzyıldan itibaren giriş ödentisi, bir arazinin tasarruf hakkını hem satana, hem de alana uygulanan kârlı bir keyfî vergiye dönüşmüştür. 13. yüzyıl içinde köylüler arası toprak devirlerinin kayda değer bir boyuta ulaşmasıyla yavaş yavaş bir "toprak piyasası"nın oluşmaya başladığı söylenebilir. Tabiî bu "piyasa" serfliğin çözülüşüne dek senyörün ekonomi dışı müdahalesine tamamen tâbî kalacaktır.

100 Postan, "Medieval Agrarian Society in its Prime: England", s.625.
101 Duby, Rural Economy and Country Life in the Medieval West, s.284.

GENEL BUNALIM

13. yüzyıl içinde tarımda en yüksek üretim düzeyine ulaşan, Kuzey Denizi'nden Adriya Denizi'ne, Manş'tan Baltık Denizi'ne uzanan canlı bir ticaret ağıyla donanan Batı Avrupa feodalizmi 14. yüzyılla birlikte derin bir bunalımla karşı karşıya kaldı.

Bunalımın kaynağı tabiî ki feodal ekonomide ezici ağırlığını muhafaza eden tarım kesimindeydi. 13. yüzyıl başında tarıma açılacak yeni arazilerin tükenmesinin ardından yüzyıl sonunda mevcut toprağın nüfusa göre kıtlaştığını gösteren belirtiler çoğalmaktadır. Bu yüzyıl sonunda bütün Batı Avrupa'da serflerin tasarruf ettiği mansusların alanı eskiye kıyasla çok küçülmüş (meselâ Karolenj döneminin 4-10 ha arasında değişen ortalamaya karşılık 13. yüzyıl sonunda Kuzey Fransa, Vlandeeren ve İngiltere'de 5 ila 7,5 acre, yani 2 ila 3 ha.) ve hiç toprağı olmayan köylülerin oranı epey yükselmişti [102]. Genicot, 13. yüzyıl sonunda Namur Kontluğunda köylü çiftliklerinin çoğunun altı hektardan daha küçük, bunların çoğunun da iki hektarın altında olduğunu göstermiştir. Çiftliklerin bölünme süreci en çok en eski ve yoğun yerleşim bölgelerinde ve kentlerin çevresinde ilerlemişti. Tarım ürünlerinin fiyatlarının ve arazi bedellerinin yüksek olduğu bir konjonktürde ortaya çıkan bu durumun (Postan'ın deyimiyle, toprak açlığının) belirtilerinden biri de meta ekonomisinin oldukça gelişmiş olduğu bu dönemde satışla el değiştiren arazilerin miras yoluyla el değiştirenlere olan oranının sürekli yükselmesiydi. Feodalizm literatüründe marjinal topraklar olarak bilinen düşük verimli alanların da tüketilerek 13. yüzyıl içinde tarla açmanın Batı Avrupa'da sona ermesine rağmen nüfus eski hızıyla artmaya devam etti. Öte yandan feodal tarım örgütlenmesinin Karanlık Çağa kıyasla bir verim artışı sağladığı varit olmakla birlikte, feodalizmin genişleme döneminde verimi önemli ölçüde arttıracak herhangi bir teknolojik yeniliğin kıta ölçüsünde uygulamaya konmasının söz konusu olmadığını daha önce gördük. Verim artışı sağlayacak gelişmelerin ortaya çıkma-

102 Postan, *Medieval Economy and Society*, s.33; Duby, *op.cit.*, s.31, 282.

ması durumunda mevcut ekili alanların verimliliğinin de marjinal araziden başlamak üzere zamanla düşeceği açıktır. Gerçek anlamda gübre olmayıp yalnızca toprağı tavlamaya yarayan ve zaten belli yörelerde bulunan kireçli toprak bir yana bırakılırsa, bu çağda tek gübre hayvan dışkısı idi. 11. yüzyıldan itibaren süregelen tarla açma hareketinin çoğu kez otlakların tarlaya çevrilmesini de kapsadığı, öte yandan üçlü ekim yönteminin ikili ekimin yerini aldığı bölgelerde, nadasa ayrılan ve dolayısıyla bir yıllığına otlak veya çayır olan tarım alanının yarıdan üçte bire inmiş olması evcil hayvan sayısını sınırlamıştı. İngiliz vergi kayıtları, hiç hayvanı olmayan veya çok az sayıda hayvana sahip çok sayıda köylünün varlığını kanıtlamaktadır [103]. Bu şartlar altında ortaya çıkması mukadder olan verim düşüşünün fazla gecikmeden 13. yüzyılın ikinci yarısında belirdiği görülüyor. Postan ve Titow'un Winchester Piskoposunun malikânelerine ait kayıtlar üzerinde yaptıkları incelemeler arazilerin ezici çoğunluğunda ya 13. yüzyıl sonunda, ya da 14. yüzyıl başında verimin düştüğünü göstermektedir. 1200-1349 döneminde 4,3:1 olan ortalama verim, 1250-1349 döneminde 3,8:1'e düşmüştür.

Bu bağlamda Batı Avrupa feodalizminin karşı karşıya kaldığı bu darboğazın, çevresi ile "doğal" bir etkileşim içinde olan bir insan topluluğunun bu arada bazı doğal kaynakları fazla zorlayıp tüketmesi biçiminde kavranıp yalnızca ekolojik terimlerle ifade edilmesinin son derece hatalı olduğunu belirtmek gerekir. Burada, yeniden üretimini feodal üretim tarzı çerçevesinde gerçekleştiren bir toplumun doğal çevresiyle girdiği etkileşim söz konusudur. Avrupa tarımındaki bunalım, 13. yüzyıl sonunda ve belli somut tarihî özellikleriyle tezahür etmiş olmasını Avrupa'da feodal üretim tarzının mevcudiyetine borçludur. Toprak mülkiyetinin daha farklı bir dağılım gösterdiği, üreticilerden hâkim sınıfa artık aktarımının daha farklı bir biçimde olduğu veya böyle bir aktarımın hiç olmadığı hipotetik bir üretim tarzında 13. yüzyıl sonunda hiç hayvanı olmayan çok sayıda köylünün varolacağını veya köylülerin genel olarak tarlalarının verimini korumaya yönelik girişimlerde bulunmaya eğilimli

103 Postan, *op.cit.*, s.59, 63; Miskimin, *The Economy of Early Renaissance Europe*, s.25; Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, s.213.

olmayacaklarını varsayamayız. Bu nedenle, temelinde toplumun aslî üretim aracının yeniden üretilemez nitelikte olması olgusu yatmakla birlikte, 14. yüzyıl başından itibaren Batı Avrupa toplumlarının içine düştüğü bunalım, feodal üretim tarzının bunalımıdır. Bu yönüyle de. mevcut üretim ilişkileri çerçevesinde üretici güçlerin bunalımı olgusunun klasik bir örneğidir [104].

Hızla artmaya devam eden nüfusun, artık daha fazla genişletilmesi mümkün olmayan tarım arazisiyle belirlenen sınırlı üretim duvarına çarpmasının çeşitli belirtileri 13. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak hissedilmekle birlikte, tarım bunalımının gerçek boyutu 14. yüzyılın başında patlak veren kıtlıklarla açığa çıktı. İlk kez 1309-1311'de Batı Almanya ve İngiltere'de baş gösteren kıtlık, iyi ürün alınan birkaç yılın araya girmesinden sonra 1315 yılında yeniden, fakat çok daha şiddetli olarak ortaya çıktı. 1317'ye dek İngiltere'yi, Çukur Ülkeyi, Fransa'yı, Almanya'yı, İskandinavya'yı, hatta Rusya'yı kasıp kavurdu [105]. Titow'un hesaplarına göre, Winchester piskoposunun arazilerinde 1315 yılı hasatı 1307-1318 ortalamasından %36, 1317 yılı hasatıysa %45 daha azdır. Avrupa'nın farklı bölgelerinde yazılmış çağdaş kaynaklar ağız birliğiyle insanların ve hayvanların kitlesel ölümünden, ıssız kalan köylerden, salgın hastalıklardan söz ederler. Bu kıtlıkta Ieper kenti nüfusunun %10'u, Brugge nüfusunun da %5.5'u ölmüştür [106].

1315-1317 kıtlığı kadar şiddetli ve geniş kapsamlı olmasa da, araları genellikle on yılı bulmayan yerel kıtlıklar Batı Avrupa'da kol gezmeye devam etti [107]. Kıtlıkların yarattığı nüfusun azalması ve üretimin gerilemesi süreçleri, yüzyılın ortasında ansızın beliren bir felâketle büyük bir ivme kazandı. Bu felâket, literatürde Kara Ölüm olarak bilinen ve Moğollarca Asya içlerinden Kırım'a taşındıktan sonra 1347 yılında Kefe'den gelen Cenevizli tüccarlar aracılığıyla Avrupa'ya adım atan veba salgınıydı. 1347'de İtalya ve Fransa limanlarından Avrupa'ya giriş yapan veba 1348'de Paris'e, 1349'da İngiltere ve İskandinav-

104 Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, s.198.
105 Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*. s.46.
106 Genicot, "*Crisis: From the Middle Ages to Modern Times*", s.673.
107 Miskimin, *op.cit.*, s.26.

ya'ya ulaştı; yüzyıl başından beri süregelen kronik kıtlıklarla hayatiyetini yitirmiş, geniş kesimleri çoğu zaman yarı aç yaşayan dirençsiz Avrupa nüfusunu kırıp geçirdi.

Kara Ölümün Avrupa nüfusunun ne kadarının hayatına mal olduğunu kesinlikle saptamamızı sağlayacak veriler mevcut değildir, fakat %25 civarında bir oran gerçekçi gözükmektedir [108]. İlk büyük salgından sonra Batı Avrupa'nın birçok yöresinde yerel salgınlar periyodik olarak patlak vermeye devam etmiştir. Bu salgınların kurbanları da hesaba katıldığında, 1347-1400 döneminde Avrupa nüfusunun %40'ının veba yüzünden hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Böyle bir kaybın toplumsal yapıda ne denli vahim bir tahribata yol açacağı açıktır. Bu noktada altı çizilmesi gereken husus, nüfus azalmasının Kara Ölümle başlamadığı, veba salgının epeydir mevcut olan sürecin hızını ve şiddetini arttırmış olduğudur.

Çeşitli bölgelerdeki nüfus hareketlerini inceleyen çalışmalarda sürecin seyri açık seçiktir. Örneğin Provence'da nüfus azalması 14. yüzyılın ilk yıllarında ortaya çıkmakta, 1320'lerde büyük kıtlıklarla birlikte iyice hız kazanmaktadır. En kritik dönemse, bütün Avrupa'da olduğu gibi, 1347-50'yi izleyen 20 yıldır. Bourgogne'da, Floransa **contados**unda, 1320 ile 15. yüzyıl başı arasında nüfusunun üçte ikisini yitiren Nice Kontluğunda hep aynı seyir gözlenmektedir [109].

Nüfus azlığının dolaysız sonucu tarım yapılan arazinin daralması ve insan/toprak oranının geçen yüzyıldakinin tersine dönmesi oldu. 13. yüzyıl sonunda "toprak açlığı"nı yaşayan Batı Avrupa feodalizminin gündeminde bu kez işgücü kıtlığı vardı.

14. yüzyılın ikinci yarısına ve 15. yüzyıl başına ait Avrupa'nın farklı bölgelerinde yazılmış kaynaklar yine ağız birliği etmişçesine boş kalan veya otlağa dönüştürülen tarlalardan söz ederler. Hemen her yerde, ilkin en son kazanılmış olan marjinal topraklardan başlamak üzere, ekili alanlar daralırken, nüfus azalmasının daha çarpıcı bir sonucu da Batı Avrupa'da birçok yerleşim biriminin çevresindeki tarım arazisiyle birlikte tamamen ıssız kalmasıydı. Alman tarihçi Wilhelm Abel'in bu alanda-

108 Anderson, *op.cit.*, s.201
109 Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, s.300.

ki geniş kapsamlı çalışmaları sonucu literatürde **Wüstungen** olarak bilinen yerleşim birimlerinin boşalması süreci en fazla Almanya'da etkili oldu. 14. yüzyıl sonunda tümüyle terk edilip haritadan silinen köy ve kasabaların toplam içindeki oranın %26 olduğu tahmin edilmektedir. Almanya'nın bazı bölgelerinde yapılan polen analizleri de 1350-1420 arasında tahıl ekiminin gerilediğini ve birçok durumda eski tarlaların yerini ormanların almaya başladığını göstermektedir.

İngiltere'de bu dönemde ortadan kaybolmuş olan 2000 civarında yerleşim yeri bulunmuştur. Terk edilen köylerin oranı bazı kontluklarda %20'yi bulmaktadır; birçoğunda ise %5-10 arasındadır.

Batı Avrupa'da Kara Ölümden en az etkilenen bölge olan Çukur Ülke **Wüstung** dalgasından da pek etkilenmedi. Fakat çağdaş kaynaklar orada da sık sık boş kalan tarlalardan söz etmektedirler.

Kıta çapındaki bunalıma Yüzyıl Savaşlarının tahribatı da eklenince, Fransa dönem boyunca toplumsal yapısı en ağır biçimde sarsılan ülkelerden oldu. **Wüstung** dalgası burada, özellikle doğu ve güney bölgelerinde etkili oldu. **Wüstung** oranı Alsace'ta %17'yi, Provence'da ise %37'yi buluyordu. Ile-de-France'ın nüfusu 1346 ile 1440/70 arasında yarı yarıya azalmıştı.

Nüfus azalmasının etkileri İtalya'da da görülüyor. 14. ve 15. yüzyıllar boyunca, 13. yüzyıl sonunda mevcut yerleşim birimlerinden Toscana'da %10'u, Roma çevresinde %25'i ve Sardinya'da yaklaşık yarısı ortadan kaybolmuştu [110].

14. yüzyıla damgasını vuran nüfus azalması ve ekili arazinin daralması olgularının fiyatlar ve ücretler düzlemine nasıl yansıdığına da kısaca göz atmakta yarar var. Karşımıza çıkan tablo, fiyat ve ücret trendlerinin bir önceki döneme göre tamamen ters yönlerde seyrettiği şeklinde özetlenebilir. Özellikle yüzyılın ortasından sonra iyice belirginleşen bu eğilimler, tarım ürünlerinin fiyatının düşmesi, işçi ücretlerinin artması, toprak fiyatlarının düşmesidir.

En önemli göstergelerin başında gelen tahıl fiyatlarının 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar istikrarlı olarak arttığını daha önce

110 Abel, *op.cit.*, Genicot, *op.cit.*; Duby, *op.cit.*, s.302.

gördük. İngiltere'de tahıl fiyatlarının 1325'den sonra hızla düştüğü gözleniyor. 14. yüzyılın ikinci çeyreğindeki fiyat ortalaması, yüzyılın ilk çeyreğindekinden %20 daha düşüktür. Kıta Avrupasına ait veriler daha bölük pörçük olmakla birlikte mevcut olanlarda aynı trendler gözlenmektedir. Ile de France'a ait veriler, tahıl fiyatlarının burada da 1325'ten itibaren düşmeye başladığını gösteriyor. Slicher Van Bath'ın Winchester Piskoposluğu kayıtlarından elde edilen buğday fiyatlarını gram gümüş cinsinden ifade edip endekslemesi sonucunda ortaya aşağıdaki dizi çıkmaktadır: 1320-39 100 kabul edildiğinde, 1340-59 88, 1360-79 99, 1380-99 72 olmaktadır. 1360-79 dönemindeki nisbî artış veba salgını sonrası ortaya çıkan olağanüstü şartlarla ilgilidir ve geçicidir. Frankfurt-am-Main'a ait Denier cinsi çavdar fiyatlarında da aynı seyir gözlenmektedir: 1351-1360 147, 1361-1370 213, 1371-1380 146, 1381-1390 111 [111]. Vebadan kısa süre sonra İngiltere ve Almanya'da fiyatlar önemli ölçüde düşmüş, 1360'ların sonu veya 1370'lerin başına dek hafifçe yükselen bir seyir izledikten sonra hızla düşerek veba öncesi düzeyin %10 ila 15 altına inmiştir. Tahıl fiyatlarındaki düşüş 15. yüzyılda da devam etmiş ve fiyatlar birçok bölgede yüzyılın ortalarında en düşük düzeye inmiştir. 14. yüzyıl ortasıyla 15. yüzyıl ortası arasındaki fiyat düşüşü Avusturya'da %35, İngiltere'de %63 ve Frankfurt'ta %73 olarak hesaplanmıştır. Tahıl fiyatlarındaki bu trend ancak 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında değişmeye başladı [112].

Bu dönemde hâlâ toprağın evrensel bir meta niteliğini kazanmamış olduğunu ve bu yüzden arazi fiyatlarının aslî önemde olmadığının altını çizerek, Çukur Ülke ve Almanya'ya ait verilerin arazi fiyatlarında beklendiği üzere kesin bir düşüş eğilimi gösterdiğini kaydedelim [113].

Tahıl fiyatlarının düşmesiyle birlikte bu döneme damgasını vuran en önemli eğilim işçi ücretlerinin yükselmesiydi. İngilte-

111 Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s.138; Genicot, *op.cit.*, s.681-682; Duby, *op.cit.*, s.304.

112 Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, s.53ff; Postan, *Medieval Economy and Society*, s.233; Slicher van Bath, *op.cit.*, s.103; Genicot, "Crisis: *From the Middle Ages to Modern Times*", s.684; Duby, *op.cit.*, s.304.

113 Abel, *op.cit.*, s.82, 84.

re'de ücretlerin 1320'den sonra yavaş yavaş yükseldiği görülmektedir. Veba salgınından sonraysa ücretlerdeki artış belirgin bir ivme kazanıyor. Winchester ve Westminster malikânelerinde ödenen ücretleri gösteren ve 1300-1450 yıllarını kapsayan dizilerde dönem boyunca istikrarlı bir artış vardır [114]. Winchester'da pence cinsinden mevsimlik tarım işçisi ücretleri 1300-1309'da 3.83, 1370-1379'da 7.0,1440-1449'da 7.25, Westminster'da aynı dönemler için sırasıyla 6.51,12.33 ve 13.00'dır. Rogers'ın hazırladığı ücret dizilerinin buğday cinsinden ifade edilmesinden yola çıkılarak yapılan endekslemeye göre 1300-1309'da 100 olan zanaatçı ücreti 1440-1449'da 241'e, tarım işçisi ücreti de aynı tarihler için 100'den 236'ya yükselmiştir. D'Avenel'in derlediği verilerden yola çıkılarak yapılan hesaplarda, Fransa'da 1301-1350 döneminde vasıfsız işçi ücretinin buğday eşdeğerinin 7.6 kg iken, 1451-75 döneminde 14.3 kg'a yükseldiğini göstermektedir. Almanya'da Göttingen'e ait 1401'de başlayan ücret dizisi 15. yüzyılın ilk yarısında sürekli artarak 1461-1470'de en yüksek düzeye ulaşmaktadır [115]. Ülkeden ülkeye değişiklikler göstermekle birlikte, ücretlerin artması süreci de 15. yüzyıl sonlarında kesintiye uğradı. Ücretlerdeki bu trend esas olarak üretim güçleri düzeyindeki nesnel şartlardan kaynaklanmakla birlikte sınıfsal güç ilişkilerinden bağımsız, otomatik bir süreç olarak kavranmamalıdır. İleride göreceğimiz gibi sürecin seyrinde, çatışan sınıfların müdahaleleri belirleyici rol oynayacaktır.

Üreticilerin sürekli artmasının yanısıra, işgücü kıtlığının varlığına işaret eden diğer bir olgu da farklı nitelikteki işçiler arasındaki ücret farklarının azalmasıydı. Winchester piskoposunun arazisinde 13. yüzyıl sonunda bir çatı ustası tarım işçisinin ücretinin üç katını alırken 15. yüzyılın ilk yarısında 4/3'ünü alıyordu [116].

Hem nüfus, hem de toplam ekili alanlar azalırken tahıl fiyatlarının düşmesi, tarım üretimindeki düşüş oranının nüfusun azalma oranından daha küçük olduğuna işaret eder. Bunun nedeni ilkin düşük verimli marjinal toprakların terk edilmiş olmasından ötürü toplam ekili alan azalırken ortalama verimin art-

114 Genicot, *op.cit.*, s.689.
115 Abel, *op.cit.*, s.62, 64.
116 Genicot, *op.cit.*, s. 663; Duby, *op.cit.*, s.305.

ması ve toplam ürünün aynı ölçüde azalmamasıdır.

Zanaat ürünlerine gelince.... Eldeki son derece sınırlı veriler, zanaat ürünleri fiyatlarının genel olarak sabit kaldığını ve bu dönemde tarım ve zanaat ürünleri arasındaki fiyat makasının açık kaldığını göstermektedir [117].

Dönemin bir özelliği de derin iktisadî bunalımın daha önce görülmemiş boyutta bir enflasyonla çakışmasıydı. Tarımda olduğu gibi madencilikte de mevcut teknolojiyle doğal kaynaklardan daha fazla yararlanmanın mümkün olmadığı bir sınıra ulaşılmış, 14. yüzyılda gümüş üretimi hemen hemen durma noktasına gelmişti. Madenlerde daha derine inilemiyor, derine indikçe çıkan suya çare bulunamıyor, saflık derecesi düşük cevherleri arıtma yöntemleri bilinmiyordu [118]. Goslar ve Bohemya madenleri taban suyundan ötürü çalışamaz olmuştu. Avusturya'da üretim düşüşü daha 13. yüzyılda başlamış, Deutschbrod'da 1321'de, Friesach'da 1350 civarında, Fransız Alplerindeki Brandes'da ise 1320 civarında üretim tamamen durmuştu [119]. Batı Avrupa'nın Doğu ülkeleriyle yaptığı lüks mallar ticaretindeki sürekli açığın da katkısıyla [120] madencilikteki duraklama ciddî bir para sıkıntısına yol açtı. Para sıkıntısı kralları ve büyük soyluları ellerinde altın bulunduranları bu altını darphanelere getirmeye zorlayan yasalar çıkarmak veya dış ticareti ödemeler dengesini lehlerine çevirecek şekilde düzenlemeye çalışmak gibi çarelere yönelttiyse de bu önlemler pek başarılı olmadı [121]. Bu durumda piyasadaki parayı bollaştırmanın en kestirme yolu olarak sürekli sikke tağşişine başvuruldu; böylece Avrupa feodalizminin bunalımının bir unsuru da kronik enflasyon oldu.

---

117 Genicot, *op.cit.*, s.690; Abel, op.cit., s.59.
118 Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, s.199.
119 Slicher van Bath, *op.cit.*, s.106.
120 Miskimin, *The Economy of Later Renaissance Europe*, s.22.
121 Miskimin, *The Economy of Early Renaissance Europe*, s.141.

SINIF MÜCADELESİ VE SERFLİK

14. yüzyıl içinde ortaya çıkan tarım üretimindeki büyük gerilemenin feodal soyluluğun gelirlerini etkilememesi düşünülemezdi. Herşeyden önce nüfustaki büyük düşüş sonucunda ekili arazi daralmıştı. Her malikânenin artık daha küçük bir bölümü işletilirken, hâlâ ekilip biçilen birimler de eskiye göre daha az gelir getiriyordu. Eğer ödeme nakdî olarak yapılıyorsa, iyice ivme kazanan enflasyon karşısında bu sabit parasal gelir eriyip gidiyordu. Bunalım sırasında bitkisel tarım ürünlerinin zanaat ürünleri karşısında göreli fiyatı sürekli düştüğü, fiyat makası açıldığı için aynî ödeme durumunda senyör yine kaybediyordu. Boş kalan araziyi ücretli işçi tutarak işletmek de anlamsızdı; çünkü reel ücretler feodalizm tarihinde görülmemiş düzeye ulaşmıştı. Birçok durumda satılan ürünün geliri, ancak işçilerin ücretini karşılamaya yetiyordu. Nüfus azalması ve genel iktisadî daralmadan ötürü, serflerin senyöre yaptığı ikincil ödemeler, **banaliteler**, mahkeme cezaları, ticaretten alınan baçlar gibi diğer gelirlerin de istisnasız hepsi düşüyordu. Genicot'nun dediği gibi, hiç bir senyörün bunalımın etkilerinden kaçmasına imkan yoktu [122].

Feodal soyluluğun bunalım karşısındaki ilk tepkisi, gelirlerindeki büyük düşmeyi telâfi etmek için yağma, talan ve soygunculuğa yönelmek oldu. Soyluluğun geleneksel ayrıcalığı ve "görevi" olan savaşçılık, onun mesleği haline geldi [123]. Almanya'da Rheinland ve Schwaben'de **Raubritter**, Kuzey ve Orta İtalya'da **condottieri** denen soyguncu soylular çeteleriyle bu bölgeleri kasıp kavurdular. Valois ve Bourgogne hanedanları arasındaki iktidar çekişmesine İngiltere ile Fransa arasında bir silahlı mücadelenin eklenmesiyle ortaya çıkan Yüz Yıl Savaşı feodal Avrupa'nın en zengin ülkesi olan Fransa'yı yıkıma uğrattı. Yüz Yıl Savaşının İngiltere'deki devamı olan Güller Savaşı da büyük tahribata yol açtı ve bizzat soyluluğun büyük bölümü-

122 wenicot, "*Crisis: From the Middle Ages to Modern Times*", s.705.
123 Anderson, *op.cit.*, s.201

nün fiziksel imhasıyla sonuçlandı. 14. yüzyılın genel bunalım tablosu siyasî kargaşa ve toplumsal anarşiyle tamamlanıyordu.

Soyluluğun tepkisinin diğer yönüyse feodalizmin evrimi bakımından çok daha önemliydi. Düşen üretim ve azalan nüfus, toprak üzerindeki sınıf mücadelesini şiddetlendirdi. Borç yükü ve enflasyon tehdidi altındaki aristokrasinin karşısında ise azalan sayısından ötürü pazarlık gücü yükselmiş, göreli ve mutlak olarak zenginleşmiş, geçmiş yüzyıllara göre daha az uysal bir köylülük vardı. Daha önce ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi, yüzyıl ortasında Avrupa'ya ulaşan veba salgını da nüfusun azalması sürecine olağanüstü bir ivme kazandırarak süregelen bunalımın boyutlarını iyice derinleştirdi. Bu şartlar altında aristokrasi köylülüğe, kent ve kırın ücretli emekçilerine karşı bir cephe saldırısı başlattı.

Soyluluğun saldırısının bir hedefi ücretli işçilerdi. Ücretlerin sınırlandırılmasına yönelik girişimler bütün Avrupa'ya yayıldı. "İspanya'dan Norveç'e dek prensler, parlamentolar ve kent yöneticileri ücretleri sınırlandırmak için birbirleriyle yarışıyorlardı" [124]. İngiltere'de 1349-1351, Fransa'da 1351, İspanya ve Bayern'de 1352'de çıkarılan yasal düzenlemelerin hepsi de belirlenen ücretlerle çalışmak istemeyip "aşırı" ücret talep edenlerin hapis ve çeşitli cezalara çarptırılmalarını öngörüyordu. Çoğu zaman işçilerin halihazırdaki işverenlerinin izni olmaksızın iş değiştirmeleri de yasaklanıyordu. İngiltere'de 1351'de çıkarılan işçi yönetmeliğine (**Statute of Labourers**) göre işçilerin 1346'dakinden (yani veba öncesi dönemdekinden) daha yüksek ücret talep etmeleri yasaklanıyordu. Gündelik anlaşma yapmak da yasak kapsamındaydı; işçiler işverenleriyle en az bir yıllık sözleşmeler yapabileceklerdi. Daha da ilginci, işlenmesi bütün zamanını alacak büyüklükte toprağa sahip olmayanlar ücretli işçi olarak çalışmak zorunda tutulabiliyorlardı [125]. Tabiî kanun ve nizam dairesinde....

Saldırının ikinci ve daha önemli hedefiyse köylülüktü. Azalan üretim ve işgücü sonucunda düşen gelirlerini arttırmanın yolu, köylülüğün üzerindeki yükü ve sömürü oranını arttırmak-

124 Genicot, *op.cit.*, s.706.

125 Anderson, *op.cit.*, s.202; Genicot, *op.cit.*, s.706; Hilton, *Bond Men Made Free*, s.155.

tı. Senyörler her yerde para ödemelerini yükseltmek, paraya çevrilmiş olan angaryaları canlandırmak, köylülerin manoru terk etmelerini önlemek için saldırıya geçtiler.

Köylülere yönelik saldırının bir cephesi hareket serbestisinin kısıtlanmasıydı. Demografik büyüme döneminde birçok yerde manordaki nüfus fazlasının manoru terk etmesine para karşılığında izin verilir veya göz yumulur olmuştu. Köylülüğün hareket serbestisine yönelik kısmen gevşetilmiş olan kısıtlamalar artık daha şiddetli olarak uygulamaya konuyor, komşu senyörlerin birbirlerinin kaçak serflerini geri vermelerini öngören (çiğnenmeye mahkûm) anlaşmalar tazeleniyordu. Bir yandan serflerin tasarruf ettikleri toprağa sıkı sıkıya bağlanmasına çalışılırken, bir yandan da boşalmış mansusların eski sahiplerinin akrabaları veya komşuları bunları da işlemeye zorlanıyordu. Saldırının başka bir cephesini de köylülerin yükümlülüklerinin doğrudan doğruya arttırılması girişimi oluşturuyordu. Bunun en yaygın yöntemi artık eski alım gücünün çok azına sahip olan para rantı ilga edip eski angarya yükümlülüğünü geri getirmeye çalışmaktı.

Kıta çapındaki derin bunalım ve bunalımla birlikte kırda keskinleşen sınıf mücadelesi ortamında Batı Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde köylü ayaklanmaları patlak verdi. Birçok bakımdan bu ayaklanmalar serfliğin kaderi ekseninde cereyan eden sınıf çatışmalarında bir dönüm noktası oldu.

İlk büyük köylü ayaklanması 1323'de Vlaanderen'in kıyı bölgesinde başladı. Uzatmalı bir savaşa dönüşerek 1328'e kadar sürdü. Bu dönemde bölgeyi yöneten Vlaanderen Kontu Fransa kralının vassaliydi. 1323 yılında Fransa kralının kontun adamlarınca toplanmak üzere keyfî bir tazminat vergisi salması köylülerin direnişine ve ayaklanmalarına yol açtı [126]. Uzatmalı bir savaşa dönüşerek süren ve Brugge ve Ieper emekçilerince desteklenen köylülerin mücadelesi 1328 Haziran'ında Cassel dağında Fransa kralının ve Flaman soyluluğunun birleşik kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmalarıyla noktalandı.

İkinci ayaklanma 1358 baharında Paris bölgesinde ortaya çıktı. Fransa'da feodalizmin genel bunalımına 1337'den beri İn-

126 Hilton, *op cit.*, s.114ff.

giltere Kralı III. Edward'ın Fransa tahtı üzerinde hak iddia etmesiyle başlayan Yüz Yıl Savaşının yıkımı eklenmişti. Soyluluğun köylülük üzerindeki baskıyı arttırma girişimlerinin yanı sıra, çeşitli uluslardan paralı askerler kırsal bölgeleri talan ediyorlardı. Kendisi 1356'dan beri İngiltere'de tutsak olan kral II. Jean'ın, yani Valois hanedanının cephesinde kral naibi Charles ile Etienne Marcel önderliğindeki Paris'in zengin tüccarları arasında 1358 Mart'ında patlak veren çatışma da siyasî kargaşayı doruğa çıkartmıştı. Soyluların aşağılayıcı bir tavırla bütün köylülere verdikleri Jacques Bonhommes adından ötürü **Jacquerie** olarak bilinen büyük ayaklanma bu şartlar altında 1358 Mayısında Paris'in kuzeyindeki Beauvais'te başladı; Seine boylarından Picardie'ye kadar yayıldı [127]. Soylularla ilk çatışma 28 Mayıs 1358'de Senlis civarında meydana geldi. Mello'lu Guillaume Cale önderliğindeki köylü ordusu soyluların şatolarına saldırarak ilerliyordu. **Jacquerie** ayaklanması 10 Haziran 1358'de Mello civarında köylü ordusunun Navarre kralı Charles tarafından bozguna uğratılmasıyla son buldu.

İngiltere'deki köylü ayaklanması da ülkenin güneydoğusundaki (East Anglia ve Home Counties) köylülerin kralın salmış olduğu vergiyi toplamak isteyen tahsildarlara direnmeleriyle başladı. 1381 Haziranı başında köylülerin direnişi iki ayrı merkezde (Kent ve Essex) yoğunlaşarak isyan niteliğini aldı. 12 Haziran'da Kentli ve Essexli isyancılar Blackheath'de birleştiler, Wat Tyler ve papaz John Ball'un önderliğindeki isyancılar 13 Haziranda da kentin yoksul emekçilerinin desteğiyle Londra'ya girdiler. Bu arada Londra'ya giren kitleden bağımsız olarak St. Albans, Suffolk, Norfolk ve Cambridgeshire'da da isyan hareketleri gelişiyordu. Londra'yı ele geçirmiş olan isyancılar küçük çatışmalardan sonra kendilerine azat beratları verilmesiyle yatıştırılarak dağıtıldı. Bunu bütün bölgelerdeki isyanların şiddetle bastırılması izledi.

İspanya'nın diğer bölgelerinden farklı olarak Batı Avrupa feodalizminin ortak tarihini paylaşan Katalonya İspanya'da manor sisteminin en çok geliştiği bölgeydi. "Senyörlere karşı çeşitli rant ve hizmet yükümlülüklerinin yanı sıra (köylüler) özellikle

127 Previté-Orton. *The Shorter Cambridge Medieval History*, s.881.

hareket serbestisi bakımından kısıtlanmışlardı ve köylülerin güneydeki yeni fethedilen topraklara ve büyüyen kentlere göç etmesine tepki olarak senyörler bu kısıtlamaları 13. yüzyıldan başlayarak şiddetlendirmişlerdi [128]. Vebadan sonra tarım gelirlerinin düşmesi de senyörlerin yeni bir baskıyı arttırma dalgasına girişmelerine neden olmuş, yeni aynî vergiler konmuş ve angarya zorunlu kılınmıştı.

Bu şartlar altında köylüleri ayaklanmaya iten son adım, **remensas** olarak bilinen yüklü bir tazminatı ödemeden mansuslarını terk etmeleri yasak olan köylülerin "kötü adet" (**malos usos**) adını taktıkları beş yeni feodal vergi ve cezaya tabî kılınmalarıydı. **Remensa**sa tabî olmayan köylülerin **malos usos**un ileride kendilerine de uygulanabileceğinden korkmaları köylülüğü Katalan soyluluğuna karşı birleştirdi. Senyörlüğün baskıyı arttırma girişimlerine karşı 1380'lerde başlamış olan küçük çaplı ayaklanmalar 15. yüzyılın başında da sürdü. V. Alphonso'nun 1455'te **malos usos**un kaldırılmasını kabul etmesine rağmen soyluların ve Barcelona eşrafının bu karara karşı çıkması 1462'de ilk büyük çatışmanın patlak vermesine yol açtı. Batı Avrupa'daki hiç bir köylü ayaklanmasında görülmeyen düzeyde bir örgütlenmeye sahip olan köylüler gerçek bir ordu kurarak 1486'da **malos usos** kaldırılıncaya dek soylularla uzatmalı bir savaş sürdürdüler. Savaşın sonunda **malos usos**un kalkmasına ek olarak köylüler toprakları üzerinde kalıtsal tasarruf hakkı elde ediyorlardı [129].

Genel bunalımın baş göstermesiyle birlikte 14. yüzyıldan başlayarak Almanya'nın çeşitli yörelerinde sınıf mücadelesi şiddetlenerek açık çatışmaya dönüşmüştür. Literatürde çoğu zaman 1524-1526'daki büyük köylü savaşı tarafından gölgelenip ihmal edilmesine rağmen bu çatışmalar kimi zaman önemli boyutlara ulaşmıştır.

Bu tür çatışmalara ilk olarak Güneybatı Almanya'da, Oberschwaben'de rastlanmaktadır. 1371'de köylüler St.Blasien Manastırını basarak başrahibi (Abt) tutsak almışlar, aynı bölgedeki St. Peter ve Triberg'de de silahlı çatışmalar meydana gel-

128 Hilton, *op.cit.*, s.117
129 Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, s.208.

miştir. 1423'te Kempten Manastırı köylülerinin hareket serbestilerini kısıtlayıp yeni vergiler salan manastır başrahibini papaya ve krala şikâyet ettikleri görülüyor. 1491'de bu mücadele silahlı çarpışmaya dönüşüyor. Benzer huzursuzluk ve çatışmalara Oberschwaben'deki sayısız malikânede, ayrıca Schwarzwald'da da rastlanmaktadır.

Güneydoğudaki Salzburg'da 1462'de yeni başpiskoposun vergileri yükseltme girişimi üzerine pazar yeri ve kentlerin de katıldığı bir ayaklanma patlak vermiştir. Osmanlı saldırılarına karşı soyluların yeterli direniş gösteremedikleri Steiermark ve Kaernten'de köylüler ayaklanarak bir birlik kurmuş ve kırda yönetimi ele geçirmişlerdir. Bu hareket ilk başta "eski yasa"yı korumayı amaçlarken, elde ettiği başarılardan sonra İsviçreliler gibi özgür olup bir köylü devleti kurmayı hedeflemiş, vergi salma ve yüksek yargı yetkilerini üstlenmiştir.

Alman köylü hareketlerinin tarihinde ideoloji düzleminde iki kavramın özel önemi vardır: Eski yasa (Altes Recht) ve Tanrı yasası (Göttliches Recht). Birinci kavram, genel bunalımın başlamasıyla feodal soyluluğun köylülerin yükümlülüklerini ve köylülük üzerindeki kısıtlamaları arttırmak girişimine karşı köylülerin korumak istedikleri (aslında pek de eski olmayan) mevcut statükoyu ifade etmektedir. Şu ana dek sözü edilen ayaklanmalar hep eski yasayı korumak hedefiyle başlamıştır. Fakat 15. yüzyıldan itibaren köylülük arasında feodal düzeni toptan reddeden, Tanrı yasası kavramıyla ifade edilen ideal bir düzen kurmayı amaçlayan düşünce akımları yayılmaya başlamış ve senyörlüğü topyekûn ortadan kaldırma hedefiyle girişilen hareketler belirmiştir.

Bu tür hareketlerin ilki, Taubertal yöresindeki Niklashausen'de Hans Böhm adlı bir çobanın kendisine Meryem Ananın göründüğünü söyleyerek vaazlar vermesiyle başladı. Niklashausen kavalcısı olarak tanınan çoban herkesin kardeş olması ve geçimini kendi elleriyle sağlaması gerektiğini söylüyordu. Senyörlere yapılan bütün ödemeler kaldırılmalı, orman ve akarsular herkesin ortak malı olmalıydı. Güney ve Orta Almanya'dan köylü kitleleri akın akın kavalcıyı ziyarete gelmeye başladılar. Kavalcının düzenlediği bir ayaklanma, Würzburg piskoposunun

zamanında müdahale edip Böhm'ü yakalatarak yaktırmasıyla önlendi [130].

Bu arada açıkça devrimci nitelik taşıyan hareketler simge olarak **Bundschuh** olarak bilinen köylülere özgü ham deriden yapılmış ayakkabıyı benimsemişler ve bu adla anılır olmuşlardır (**Bund** hem bağ, hem de birlik demektir). Bundschuh simgesi ilk kez 1439'da Oberrhein'daki köylü ve yoksul kentli isyancıların bayrağında görülmüş, daha sonra 1443'te Oberrhein'deki Schliengen'de, 1460'da Hegau'da köylüler senyörlere karşı **Bundschuh**lar oluşturmuşlardır.

İlk büyük **Bundschuh** isyanı 1493'te Alsas'ta, Schlettstadt çevresinde meydana geldi. İsyancılar manastırların ortadan kaldırılmasını, vergilerin sınırlandırılmasını, yargı yetkisinin köylülere devredilmesini, tefeci Yahudilerin öldürülmesini istiyorlardı. Köylülerin Schlettstadt'a yapmayı planladıkları baskın gerçekleşmeden bastırılan bu hareketten sonra 1502, 1513 ve 1517 yıllarında patlak veren diğer üç büyük Bundschuh isyanı, Engels'in "örnek komplocu" olarak nitelendirdiği Joss Fritz'in damgasını taşımaktadır. Speyer başpiskoposunun serfi olan Fritz 1502'de Bruchsal yöresinde yaptığı propaganda ve örgütlenme çalışmalarıyla serfliğin ilgası ve senyör mallarının müsaderesini hedefleyen bir ayaklanma için hazırlık yaptı. Fakat yine isyancıların eyleme geçmesine fırsat kalmadan hareket bastırıldı. Kaçmayı başaran Fritz daha sonra 1513'te Freiburg'da, 1517'de de Strassburg merkez olmak üzere Oberrhein bölgesinde benzer biçimde başarısızlığa uğrayan iki ayaklanma komplosu daha örgütledi.

Bundschuh hareketlerinin yayıldığı bu dönemde Württemberg'de de soyluların ve eşrafın köylülere [illegible]ığı Armer Konrad (Yoksul Konrad) adıyla tanınan bir ayaklanma meydana geldi. Württemberg Dükünün şarap, et ve una tük[illegible]en vergisi koymasına tepki olarak 1514'te Remstal yöresinde. Schrondorf'ta başlayan ve kısa sürede yayılan ayaklanma kısmen uzlaşma taktikleriyle, kısmen de silah zoruyla bastırıldı.

Luther'in 1517'de 95 tezini Wittenberg Katedralinin kapısına

130 Franz, *Geschichte des deutschen Bauernstandes*, s.137; *Engels Almanya'da Burjuva Demokratik Devrim*, s.74, 78.

asmasıyla kilisenin ruhanî otoritesi sarsılırken birbirinden kopuk köylü hareketlerinin ortak bir ideolojik platformda birleşmeleri imkanı da doğuyordu. 1518-1523 arasında her yıl Schwarzwald ve Oberschwaben'de yerel ayaklanmalar oldu. 1524'te Hegau yöresindeki Stühlingen'de patlak veren ayaklanmayla büyük köylü savaşı başlamış oldu. 1525 baharına gelindiğinde isyan bütün Schwaben ve Franken'e, kuzeyde Thüringen'e, batıda Alsas ve İsviçre'ye, güneydoğuda Tirol'e, kısacası Bayern dışında bütün Güney Almanya'ya yayılmıştı. Memmingen kentinde yazılan ve serfliğin, serflikle bağlantılı vergilerin, ağırlaştırılmış olan rant ve angaryanın kaldırılmasını talep eden "Oniki Madde" kısa sürede bütün isyancıların ortak programı haline geldi. Yöresel çapta birçok küçük ordu kuran ve bunlar arasında koordinasyon sağlayamayan isyancılar 1525 Temmuzuna kadar olan dönemde prenslerin orduları tarafından her yerde yenilgiye uğratıldılar. Alman köylü savaşında açık seçik hedeflere sahip olan ve mücadele boyunca kararlı bir tutum sergileyen iki önder göze çarpar: Thomas Müntzer ve Michael Gaismair. Her türlü feodal otoritenin yok edilmesini ve eşitlikçi bir düzen kurulmasını hedefleyen bu iki önderden Müntzer radikal bir papaz, Gaismair da onun çömeziydi. 1524 sonundan 1525 baharına kadar güneybatıdaki isyan bölgelerinde propaganda ve örgütlenme çalışması yapan Müntzer daha sonra Thrünigen'e giderek Mühlhausen ayaklanmasının başına geçti, yenilerek öldürüldü. Tirol'deki isyanın önderi olan Gaismair de köylüler diğer bölgelerde yenildikten sonra 1526'ya kadar direnmeyi sürdürebildi.

Köylülerin soyluluğun saldırısına karşı giriştikleri ve çoğunlukla feodal bunalımın ortasında patlak veren köylü ayaklanmalarıyla doruk noktasına erişen uzun dönemli mücadeleler serfliğin çözülmesinde nihaî bir dönüm noktası olmuştur. Ancak bu sürecin tam olarak kavranması için daha geniş bir tarihî perspektife ihtiyaç vardır.

Meta dolaşımının yükselişinin soyluluğun nakit ihtiyacının artmasıyla at başı gittiğini, yine meta ekonomisinin büyümesiyle ortaya çıkıp gelişmiş olan kentlerin de tarım ürünlerine talep yaratarak pazar için üretimi geliştirdiğini, yani meta ekonomi-

sindeki gelişmenin soyluluğu hem komutasyona yönelttiğini, hem de bu dönüşümü mümkün kıldığını gördük. Komutasyonun otomatik olarak köylülüğün durumunu düzeltmesi için bir neden yoktur; hatta belli şartlar altında köylülüğün yükünü ağırlaştırabilir. Fakat Batı Avrupa feodalizminin tarihinde komatusyonun uzun vadedeki sonucu sömürü oranını düşürmek, köylünün ürettiğinin daha büyük bir bölümüne sahip olmasını sağlamak oldu. Pazar için üretimin artmasıyla birlikte bir bütün olarak köylülüğün soyluluk karşısındaki iktisadî gücü artarken, buna paralel olarak köylülük kendi içinde sınıfsal kutuplaşmaya maruz kalıyor ve bir zengin köylü tabakası ortaya çıkıyordu. 13. yüzyıl sonunda bunların arasında bir senyörün rezervinin tamamını kiralayıp ücretli işçiyle işletebilecek güçte olanlar az değildi. 1196'da İtalya'da, Arqua'da serfinden borç alan senyöre ait kayıt çok anlamlıdır [131].

Kentler tarımda pazar için üretimi geliştirmelerinin yanı sıra bizatihî varlıklarıyla da senyör-serf ilişkisine etkide bulundular. Kentlerin demografik büyümelerini kırsal nüfusun bir bölümünü emmeye borçlu oldukları iyi bilinir. Kentlerin resmen kurulmaları sırasında feodal süzerenlerinden aldıkları statünün klasik maddelerinden biri de kentte bir yıl ve bir gün ikamet eden bir serfin özgür olması kuralıydı. Kentlere tanınan diğer pek çok imtiyaz gibi soyluluk için bir taviz anlamına gelen bu hakkın verilmesi kısmen soyluluğun kentlerin işlevine muhtaç olmasıyla, kısmen de kentlerin kazanmış oldukları güçle açıklanabilir. Zaman zaman bazı kentlerdeki lonca gruplarının rekabeti önleme amacıyla kente göçü kısıtlayıcı girişimlerde bulunmuş olmaları bütün Ortaçağ boyunca kırdan kente göçün sürüp gittiği ve kentlerin uzun vadede dinamizmlerini bu nüfus akışına borçlu oldukları gerçeğini değiştirmez. Böylece feodal ekonominin genişleme döneminde bile serflerin bir bölümünün kente kaçması ihtimali şüphesiz senyörün serfler üzerindeki baskıyı arttırma girişimlerini frenleyici bir rol oynamıştır.

Kentler ideolojik ve kültürel düzlemde de serfliğin çözülmesi sürecine katkıda bulundular. İleride daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, İtalya, Fransa ve Almanya'da meta ekonomisi-

131 Jones, "*Medieval Agrarian Society in its Prime: Italy*", s.402.

nin en çok geliştiği bölgelerde görülen feodal otoritenin köylere bazı hak ve özgürlükler tanıması olgusu (**enfranchisement/ Dorfbefreiung**) çok büyük ölçüde kent geleneğinin damgasını taşımaktadır. İtalya ve Fransa'da bu hakları elde etmek amacıyla kurulan komünler tamamen kent komünlerini örnek almıştır. Her üç ülkede de köylere tanınan haklar ve bu hakları resmen yazıyla saptayan statüler yine kent statüleri esas alınarak (hatta çoğu zaman aynen kabul edilerek) düzenlenmiştir. Kimi zaman da köylülerin özgürlük mücadelesi yakındaki küçük kentlerin aynı amaçlı mücadelesi ile el ele yürütülmüştür. Feodal hiyerarşiye özgül bir biçimde eklemlenen fakat her zaman bu hiyerarşiyle çatışma potansiyeli içeren ve ona alternatif olan bir örgütlenme modeli geliştirmiş olan kentler, bu yönleriyle kırsal örgütlenmelere model oluşturmuşlardır.

Kentlerin serflerin feodal düzene karşı mücadelesindeki ideolojik önderlik rolü de göz ardı edilmemelidir. Özellikle ilk dönemlerinde feodalizmin genel belirlenmelerine tâbî olsalar da feodalizmin ağırlık merkezini teşkil eden kırdan farklı olarak meta üretimi ilişkilerinin hâkim olduğu özerk kentler en radikal feodalizm muhalifi ideolojilerin filizlenmesi için en verimli toprağı oluşturuyordu. Ortaçağ boyunca büyük çoğunlukla dinî bir kisve altında ortaya çıkan radikal düşüncelerin özellikle kent emekçileri arasında çok yaygın olduğu bilinir. İtalya'da dokumacı kelimesinin heterodoks kelimesiyle eşanlamlı hale gelmesi ilginçtir [132]. İleride göreceğimiz gibi feodal bunalımı izleyen bütün büyük ayaklanmaların kentlerin en güçlü ve yoğun olduğu bölgelerde patlak vermesi ve hemen hepsinde kentli yoksul emekçilerin de bizzat isyanlara katılması, bunların ayaklanmalarda 1327 Vlaanderen ayaklanmasında Gent dokumacılarının yaptığı gibi bir ideolojik önderlik rolü üstlenmiş olabileceklerini düşündürmektedir.

Serf-senyör arasındaki güç dengesinin feodalizmin ortaya çıkışından 14. yüzyıl içindeki bunalımına dek olan dönemdeki evrimini incelerken feodal iktidarla toprak mülkiyetinin iç içe geçmişliği ve bu iktidarın parçalanmış niteliğinin doğrudan etkileri de ele alınmalıdır.

132 Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, s.155.

Feodal iktidarın ve toprak mülkiyetinin parçalanmışlığından ötürü, soylular köylülerle birey olarak kendi manorlarının sınırları içinde karşı karşıya geliyorlardı; böylece feodalizmin oluşum aşamasından itibaren serflik ilişkisinin özgül biçimleri ve serf-senyör arasındaki güç dengesi yöreden yöreye farklı ve eşitsiz şekilde gelişti. Soyluluğun köylülük üzerindeki siyasî tahakkümün ve sömürü mekanizmasının kurulmasını ve yürütülmesini feodalizmin yapısından ötürü, merkezî bir örgütlenmeyle bütün ülke satlında değil tek tek kendi manorlarında gerçekleştirmeleri, köylülüğün kollektif gücünün nispeten daha az tahrip edilmesi sonucunu doğurdu. Bu parçalanmış tahakküm mekanizması içinde bir bütün olarak köylülüğün direncini arttıran **alod**lar ve daha da önemlisi komünal köy toprakları varlıklarını sürdürebildiler. Bir manorun birbirinden ayrı, dağınık bölümlerden oluşması, bir köyün de çoğunlukla birkaç manor ve senyör arasında paylaşılmış olması, çoğu kez köylülerin alçak yargı için toprak sahibi senyöre tâbî olurken yüksek yargıda bölge senyörüne tâbî olmaları da köylülüğün manevra alanını önemli ölçüde genişletiyordu. Feodalizmin yapısından kaynaklanan ve köylülük üzerindeki baskının arttırılmasında frenleyici etki yapan bir unsur da feodal soylular arasındaki rekabet potansiyeliydi. Özellikle işgücünün kıt olduğu dönemlerde senyörlerin başka manorlardan kaçıp gelmiş serfleri geri çevirmemeleri doğaldı. İşgücü kıtlığı döneminde İngiltere'de bu rekabetin daha da ileri giden bir örneği olarak bir senyörün diğerinin manorundan adam kaçırmasına da rastlanmaktadır [133]. Feodalizm boyunca komşu senyörler arasında sürekli yapılan ve sık sık yenilenen kaçak serfleri iade anlaşmalarının varlığı, senyörler arası rekabetin en açık kanıtıdır. İngiltere'de bunalımın geç dönemlerinde kır nüfusunun büyük bölümünün kente göçünün yanı sıra çok sayıda köylünün kırsal kesim içindeki daha iyi şartlara sahip yerlere göç etmesi de bu durumla ilgilidir [134].

Feodal Batı Avrupa'da Kuzey İtalya, Roma'nın mirasının en çok korunduğu, manor sisteminin en az kök saldığı bölgeydi. Meta ekonomisinin ve kentleşmenin gelişimi bakımından İtalya

133 Hilton, *"Peasant Movements in England before 1381"*, s.87
134 Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, s.34.

her zaman Avrupa'nın diğer ülkelerinin önünde oldu. Serfliğin ortadan kalkması da İtalya'da Avrupa'nın geri kalanından çok önce gerçekleşti.

Daha önce de gördüğümüz gibi, komutasyonun ilk kez ortaya çıkıp yaygınlık kazanması da bekleneceği üzere İtalya'da oldu. Daha Karolenj döneminde İtalyan manorları para ödemelerinin yoğunluğuyla dikkati çekiyordu [135]. Komutasyon Kuzey İtalya'da 12. yüzyıl içinde büyük çapta gerçekleşti [136]. İtalya'nın erken gelişmişliği kırsal ekonominin evriminin çok daha kısa sürede tamamlanmasını sağladı; bu yüzden komutasyon ve serfliğin çözülüşü arasındaki senkronizasyon Avrupa'nın diğer ülkelerindekinden de fazla oldu. İtalya'da kentleşmenin en ileri aşamaya ulaşması yalnızca kentlerin burada daha büyük ve daha yoğun olması anlamına gelmiyordu. Ekonominin genişleme süreci içinde birçok köy de yalnızca pazar için tarım üretimi yapar hale gelmekle kalmıyor, aynı zamanda Avrupa'nın geri kalanında görülmeyen ölçüde zanaat ve küçük ticaret merkezlerine dönüşüyor, kırla kent arasındaki ayrım çizgisi bulanıklaşıyordu. Bu "kırın kentleşmesi" eğiliminin varlığına rağmen, yine de kırdan kaynaklanan muazzam bir göç hareketiyle beslenen kentleşme Kuzey İtalya'da eşi görülmedik bir hıza erişti. 14. yüzyılda kimi yörelerde görülen kent-kır nüfusu oranına (meselâ yüzyıl başlangıcında S. Gimignono'da 3:2) Avrupa'nın başka yerlerinde ancak sanayi devriminde ulaşılacaktı [137]. Böylece Avrupa'nın geri kalanında henüz komutasyonun ortaya çıkmadığı bir dönemde İtalyan soyluluğu, pazarla bütünleşmiş, yalnız tarımla değil ticaret ve zanaatle de uğraşan bir köylülükle ve kırsal soyluluğun siyasî tekelini kıracak güce ulaşmış kentlerle karşı karşıya kaldı. Tabiî bu, ekonominin "fazla parasallaşması" yüzünden serfliğin kendiliğinden çözülüverdiği anlamına gelmez. İtalya'da büyük köylü ayaklanmaları olmadıysa da 10.-13. yüzyıllar arasındaki iktisadî genişleme döneminde kırda kimi zaman kentlerin özgürlük mücadelesiyle iç içe geçen yoğun bir sınıf mücadelesi yaşandı. Kırda senyörlerin otoritesi-

135 Duby, *op.cit.*, s.44.
136 Jones, *op.cit.*, s.406.
137 *ibid.*, s.344-345.

ne karşı verilen mücadelede kırsal komünler önemli rol oynadı. Kırsal komünler köy topluluklarının yükümlülüklerinin azaltılması, bunların keyfî niteliğine son verilmesi ve köylülerin kişisel özgürlükleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması amacıyla kent komünlerine benzer biçimde kurdukları örgütlerdi. Bu tür örgütlere ilk kez 11. yüzyılın son çeyreğinde Kuzey İtalya'da rastlanmaktadır [138]. Kırsal komünlerin kent komünleriyle aynı zaman ve mekânda belirmesi tabiî ki tesadüf değildir; iki hareket de aynı toplumsal dinamiklerin ürünüdür. Kır komünlerinin kent komünleri gibi Roma dönemine dayanan öncelleri yoktur. Kırda komün hareketi ticaretin ve pazar için üretimin gelişmesini izleyerek ortaya çıkmıştır [139]. Bununla birlikte özgül biçimiyle hareketin esin kaynağının kent komünleri olduğu açıktır. Zaten erken ticarileşmiş Kuzey İtalya'da birçok köy küçük bir kent işlevi ve görünümü kazanmış olduğundan komünlerin kırsal/kentsel niteliğini saptamak kimi durumlarda mümkün değildir. Öte yandan köylülerin uzun süredir köylerin ortak topraklarının yönetimini ellerinde bulundurmuş olmalarının kazandırdığı örgütlenme tecrübesi de hareketin doğuşuna katkıda bulunmuş olabilir.

Komün hareketinin ortaya çıkışı ve gelişmesi pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla yakından bağlantılıdır. Feodal yükümlülükler ve evlenme, miras ve arazi satışı üzerindeki kısıtlamalara karşı savaşmak için komün halinde örgütlenebilen köylerin ortak özelliği pazar için üretimin, hatta toprak alım satımının ileri bir aşamaya ulaşmış olmasıydı. Doğal olarak buralarda köylülük önemli ölçüde sınıflaşmaya uğramış, ahalinin gelir düzeyine göre ayrılması hukukî statü ayrımlarını gölgede bırakmaya başlamıştı. Komün hareketlerine zengin köylüler önderlik ediyordu; bunlar arasında da **livellarii**, **castellani** gibi ayrıcalıklı köylü gruplarından olanlar önemli sayıdaydı. **Livellarii,** işledikleri toprağın süresiz tasarruf hakkına, hatta çoğu zaman bu toprağı satabilme hakkına sahip olan ve sabit bir kira ödeyen "özgür" köylülerdi. **Castellani** de aynı haklara 10. yüzyıldan itibaren Kuzey İtalya'da sayıları çok artan kalelerde (**castelli**) ko-

138 Hilton, *Bond Men Made Free*, s.77
139 Jones, "*Medieval Agrarian Society in its Prime: Italy*", s.401

muculuk yapma karşılığında sahip olan köylülerdi [140]. Bu gruplar ayrıcalıklı konumlarının sağladığı avantajlarla komünal mücadelede önemli roller oynayabiliyorlardı.

11. ve 13. yüzyıllar arasında esas olarak komünal hareket ekseninde gelişen senyörlük otoritesine yönelik mücadele Kuzey İtalya'nın hemen her yerinde köylülerin senyörün gücünü sınırlayan, kendilerine belirli haklar tanıyan statüler almalarıyla sonuçlandı. Jones'a göre 1300 yılına gelindiğinde İtalya'da soyluluktan bazı haklar almamış olan pek az köy kalmış olmalıydı [141]. Statülerle rant sınırlanıyor, **tallia** gibi vergi yükümlülükleri, taşıma hizmetleri, senyörlük tekelleri ve senyörün yargı yetkileri kaldırılıyordu. Erken başlamış olan komutasyon süreci ise genellikle serfliğin çözülmesinden önce gerçekleşiyor, henüz uygulamaya konmadığı yerlerde ise statülerle tanınan haklardan biri oluyordu. Cenova ve Lucchesia gibi ticarî gelişmeye öncülük eden yörelerde daha 11. yüzyılda angarya ile işlenen rezerv toprağı ortadan kalkmıştı. 12. yüzyıla gelindiğinde bu durum Kuzey İtalya'daki birçok malikâne için geçerliydi. Komutasyon süreci Kuzey İtalya'da 13. yüzyıl içinde tamamlandı.

Serfliğin çözülüşünde köylülüğün direnme gücünü arttıran bir diğer unsur da büyük İtalyan kentlerinin manordan göç alternatifi için büyük bir potansiyel yaratmasıydı. Başta sayıca kabarık işçi sınıfı olmak üzere kalabalık İtalyan kentlerinin nüfusunu kırdan kente göç besliyordu. Toprak sahipleri yer yer bu akışa engel olmaya çalıştılarsa da başarılı olamadılar. Kent yönetimlerinin serfliğe ve göçe yönelik tutumlarıysa o anki çıkarları tarafından belirlendiğinden kentler bu konuda zaman içinde farklı tavırlar alabiliyorlardı. Örneğin bazı kentler kırsal alanda müttefikleri olan senyörlerin serflerine kente geldiklerinde özgür insan statüsü vermeyi reddederken hasım senyörlerin serflerini kente göç etmeye teşvik ediyorlardı [142]. Bununla birlikte bütün kentlerin serflerin tümüne karşı göçü önlemeye yönelik bir politika izlemesi imkânsızdı; böyle bir tutum en başta kentlerin gelişmesine engel olurdu. Kuzey İtalya'yı feodal Avrupa'da kentli

140 Hilton, *op.cit.*, s.79; Jones, *op.cit.*, s.399-400.
141 Jones, *op.cit.*, s.404.
142 *ibid.*, s.403.

nüfus oranının en yüksek olduğu bölge yapan göç hareketinin boyutu aslî eğilimin ne yönde olduğunu çok açık olarak göstermektedir.

Kentlerin çevrelerindeki senyörlere boyun eğdirerek kırsal alanlara egemen olmalarından sonra contadolarında serfliğe karşı izledikleri tutumsa ikirciksiz oldu. Eğer hâlâ sürüyorsa, serflik ilga ediliyor, kırda senyörün otoritesine son veriliyordu [143]. 14. yüzyıla gelindiğinde serfliğe özgü bağımlılık ilişkileri Kuzey İtalya'da hemen hemen tamamen ortadan kalkmıştı.

Toprağın mülkiyetinin köylünün eline geçmediği durumlarda da süresiz tasarruf ve devir hakları tanınıyordu. "Kiracı" köylünün tek yükümlülüğü her yıl sabit bir kira ödemekti.

Kentler ele geçirdikleri kırsal bölgelerde vassaliteyi ve serfliği sistematik olarak tasfiye ederken kır halkını yeni bir otoriteye boyun eğmeye zorladılar. **Contadini** olarak bilinen **contado** ahalisine kent uyrukluğu hakkı tanınmıyordu. Serflik sona ermişti, fakat köylüler bu kez tarım üretimine yönelik çeşitli denetimler ve narhlarla **contado**yu ucuz ürün kaynağı olarak sömürmek isteyen kentlerle karşı karşıya kaldılar.

Kuzey İtalya'dan sonra kentleşmenin ve meta ekonomisinin en çok geliştiği bölge Çukur Ülkeydi. 14. yüzyıl bunalımıyla başlayan soyluluğun sömürüyü arttırma girişimine ilk büyük tepki de burada ortaya çıktı. 1323'te başlayan ayaklanmaya katılanların büyük çoğunluğu Vlaanderen'in kıyı bölgesinin köylüleriydi. Ayaklanma bölgenin en büyük üç kenti olan Gent, Brugge ve Ieper'in çevresinde gelişti. İsyancı köylülerin hukukî statüsü dar anlamda "serf" değil, "özgür" köylüydü. Çukur Ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da kırsal üretimin pazara yönelmesi ileri bir aşamadaydı. Köylülerin birçoğu tarımın yanısıra kumaş üretimi ve ticaretle de uğraşıyordu. Ayrıca aralarında birçok kırsal zanaatkâr bulunuyordu. Vlaanderen köylüleri İtalya'daki gibi komünler oluşturamamış olsalar da oldukça güçlü bir yerel yönetim gelenekleri vardı. Dikkati çeken önemli bir husus da ayaklanmanın önderlerinin bölgenin en zengin köylüleri arasından çıkmasıydı. 1324'ten itibaren ayaklanmanın önderliğini üstlenen Clais Zannekin bu olgunun bir örneğiydi [144].

143 *ibid*., s.403-404.

144 Hilton, *Bond Men Made Free*, s.123.

İsyanın önemli bir yönü de Ieper ve Brugge'nin zanaatkârlarının kent eşrafına karşı ayaklanarak köylüleri desteklemeleriydi.

Fransa'da, Kuzey İtalya ile kıyaslanamayacak çapta olsa da kırsal komün hareketine rastlanmaktadır. Kırsal komünler 12. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'nın kuzeyinde, kent komünleriyle aynı yörelerde ortaya çıktı. Bu yörelerde pazar için üretimin gelişmesi, kırsal nüfus içinde ticaretle uğraşanların ağırlığı ve kentlerin gelişmişliği ortalamanın epey üzerindeydi. Kırsal komünler yine kent komünleriyle benzer dinamiklerden besleniyor ve onlardan etkileniyordu. Hatta Burgogne'un Macon yöresinde 1160-1250 yılları arasında görüldüğü gibi kır ve kent komünlerinin bir arada hareket etmelerine ve aynı senyörden ortak olarak bazı haklar elde etmelerine sık rastlanıyordu [145]. Komün halinde örgütlenebilen köyler arasında feodal soyluluğun başlıca lüks tüketim nesnelerinden olan şarap üretiminde uzmanlaşmış köylerin ağırlığı dikkati çekmektedir.

Komünlerin elde etmek istediği başlıca tavizler, senyör mahkemesinin verdiği cezalardan evlilik vergisine kadar çeşitli ödemelerin sabit bir miktara bağlanması, miras hakkının güvenceye alınması, **taille**ın kaldırılması veya keyfîlikten çıkarılması gibi taleplerle köylülerin kişisel özgürlüğüne ilişkin haklardı. Hedefleri senyörün bu hakları **chartes-lois** olarak bilinen bir statü halinde "ihsan etmesini" sağlamak olan komünler bu amaçlarına "kitlesel baskı ve para ödemeleriyle" [146] kavuşuyorlardı. Fransa'da da, İtalya'da olduğu gibi, komünlerin başını zengin köylüler çekiyordu [147]. Özgürlük mücadelesinde başarılı olan Fransız köy komünleri azımsanamayacak sayıdadır. Bununla birlikte Fransa'da serfliğin çözülüşünde komünlere belirleyici önem atfedilemez. Fransız tarımında meta üretiminin gelişme düzeyi, ülkede kent ve kır arasındaki güç dengesi Fransız köy komünlerinin İtalya'daki benzerlerinin yaygınlık ve etki derecesine ulaşmasına imkân tanımıyordu.

Fransa'da serfliğin çözülmesi, Batı Avrupa'nın İtalya dışındaki bütün ülkelerinde olduğu gibi, genellikle komünal harekete kıyasla daha şiddetli ve uzun dönemli bir sınıf mücadelesi sonu-

145 *ibid.*, s.80.
146 *ibid.*, s.83.
147 *ibid.*, s.84.

cunda gerçekleşti. Bu sınıf mücadalesinin doruk noktasını oluşturan 1358 **Jacquerie** isyanı, Fransa'nın meta ekonomisinin en çok gelişmiş olduğu bölgesinde, Paris çevresinde patlak verdi. Daha da ilginci ayaklanmayı pazara yönelik üretimin nimetlerinden yararlanabilmiş olan zengin köylüler başlatırken, isyan Paris'in güneybatısındaki yoksul köylere sirayet etmiyordu. Duby de ayaklanmanın yalnız Fransa'nın değil, bütün Avrupa'nın en zengin kırsal yörelerinden birinde meydana geldiğini vurgulamaktadır [148]. Bu olayda da ayaklanmanın önderliğini en zengin köylüler yürütüyordu [149].

Jacquerie ayaklanmasının Valois cephesi içinde kral naibi ile Paris'in büyük tüccarları arasında bir iktidar kavgasıyla çakıştığını görmüştük. Bu kavganın bir parçası olarak Paris burjuvazisi ile köylü ordusu arasında sınırlı bir işbirliğine gidildi. Fakat bu gerçek bir ittifak değildi; tüccarların taktik bir manevrasıydı. Asıl önemli olan Beauvais, Senlis ve Clermont gibi kentlerin yoksul emekçilerinin köylü ordusunun yardımına koşmalarıydı [150].

İngiltere'de serfliğin çözülmesine yönelik kayıtlar 12. yüzyıldan itibaren az sayıda zengin köylünün artan toplumsal nüfuzlarının da yardımıyla para karşılığında serf statüsünden kurtulmaları ve angarya yükümlülüklerini paraya çevirtmelerine ilişkindir [151]. 13. yüzyıl ve sonrasına da uzanan bu olayın boyutu sınırlıdır.

Senyör baskısına karşı mücadele girişimleri 13. yüzyıldan itibaren göze çarpmaktadır [152]. Direnişin ilk biçimi, köylülerin krallık mahkemelerine hukuken serf (tabiî dar anlamda) değil "özgür" zilyet oldukları iddiasıyla başvurup yükümlülüklerinin senyör tarafından keyfî olarak arttırılmasını engellemeye çalışmalarıydı. Başvuruların ilkin bireysel olduğu, daha sonra köylü gruplarınca yapılmaya başlandığı görülüyor [153]. Bu yöntemle bir bütün olarak konumunda kayda değer bir iyileşme sağlanması

148 Duby, *Rural Economyand Country Life in the Medieval West*, s.334.
149 *ibid.*, s.116, 123.
150 Previté-Orton, *The Shorter Cambridge Medieval History*, s.881.
151 Hilton, *op.cit.*, s.87
152 Hilton, "*Peasant Movements in England before 1381*", s.78.
153 *ibid.*, s.80.

tabiî ki mümkün değildi. Fakat toplu başvurular köylülüğün kollektif mücadele tecrübesini arttırdığı için önemliydi. Hukukî statü davalarına kıyasla yazılı belgelere daha az yansımış olmakla birlikte onlardan daha yaygın olan manordaki pasif direniş hareketleri ise senyörlüğe karşı verilen mücadelenin şüphesiz daha önemli bir cephesini oluşturuyordu. Pasif direniş, serflerin herk, hasat, harman, yük taşıma gibi angaryaları yerine getirmekten kaçınmaları şeklinde gerçekleşiyordu. Çoğu kez toplu halde yapılan pasif direnişin açığa çıkarttığı huzursuzluk birçok durumda kaçınılmaz olarak manor çapında açık çatışmaya dönüşüyordu. Bu tür çatışmalara İngiltere'de hem 1381'deki büyük ayaklanmadan önce, hem de ondan sonra olmak üzere bütün 14. yüzyıl boyunca rastlanmaktadır. Bu tür direnişlerde önemli bir zengin köylü bileşeni dikkati çekmektedir. Mücadelelerin yer aldığı dönemde İngiltere'de komutasyon epey mesafe katetmiş, pazar için üretimin geliştiği yörelerde köylülük kayda değer bir gelir farklılaşmasına uğramıştı.

13. yüzyılda ve 14. yüzyılda başında iyice yaygınlaşan yerel köylü direnişleri yakından incelendiğinde ortaya ilginç sonuçlar çıkmaktadır. "Bilinen vakalar bir harita üzerinde işaretlendiğinde bunların East Anglia hariç orta ve doğu Midlands'da, ve Kent hariç Home Counties'de yoğunlaştığı hemen görülecektir. Buralar nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu, manorlaşmanın ve pazar için üretimin en fazla ilerlemiş olduğu bölgelerdir" [154]. Kent yöresinin özelliği buradaki köylülerin toprağa kökeni Karanlık Çağa kadar uzanan tarihî gelişmeler sonucunda, olağan serflerinkine kıyasla (**villein tenure**) daha elverişli şartlar taşıyan ve **gavelkind** olarak bilinen bir hukukî statü içinde tasarruf etmeleriydi. Geçmiş dönemlerden kaynaklanan bu tür ayrıcalıklı konuma sahip köylüler dar anlamda "serflere" kıyasla soylulukla girişilen mücadelede daha avantajlıdırlar. Ancak İngiltere'de rezervlerin pazar için üretime yöneltilmesiyle birlikte senyörler "özgür" köylülerin ayrıcalıklarına karşı saldırıya geçmiş ve çoğunlukla bunların konumlarını "serf"lerinkinden (villein) farksız hale getirmişti. Kent'in özelliği ise şu olguda yatmaktadır: "13. yüzyılın başından itibaren zilyet köylülerin

154 Hilton, *Bond Men Made Free*, s.145.

(**customary tenants**) zenginliği ve pazarlık gücü o denli artmıştı ki, statülerinin başka yerlerde olduğu gibi "serfliğe" dönüştürülmesini..... engelleyebildiler" [155].

East Anglia'ya ilişkin bazı verilerse burasının Midlands içinde Londra'nın bir pazar ve sığınak olarak sahip olduğu çekim gücünden en çok etkilenen yöre olabileceğini göstermektedir. 13. yüzyıl sonuna gelindiğinde Londra'ya yönelik kırsal göçün çoğunluğu East Anglia kökenlidir [156]. Ayrıca yörenin birçok köyünde kırsal sanayi gelişmeye başlamıştır. Dolayısıyla burada da köylülüğün nispeten daha güçlü olması sebebiyle senyörlüğün saldırısını açık çatışmaya gerek kalmadan savuşturmuş olması muhtemeldir.

Görüldüğü gibi senyör baskısına karşı verilen mücadeleler İngiltere'nin iktisaden en gelişmiş, meta dolaşımının ve kentlerin varlığının köylülüğün yapısı ve serf-senyör ilişkisi üzerindeki dönüştürücü etkilerinin en çok hissedildiği yörelerinde yoğunlaşmaktadır. Serflerin senyörlere kafa tutmasına imkân tanıyan mücadele gücü doğrudan doğruya kırsal toplumun yapısındaki bu dönüşümden kaynaklanmaktadır. Eşitsiz gelişme sonucunda köylülüğün soyluluk karşısındaki gücünün daha da fazla artmış olduğu Kent ve East Anglia gibi yörelerde direniş hareketlerine rastlanmamasının nedeniyse buralarda senyör saldırısının açık çatışmaya gerek kalmadan püskürtülebilmiş olmasıdır.

Yerel köylü direnişlerinin toplumsal özellikleri, Ortaçağ İngilteresindeki sınıf mücadelesinin doruğunu oluşturan 1381 yılındaki büyük ayaklanmada da aynen gözlenmektedir. Ayaklanmanın odakları Londra, Essex, Kent, Middlesex, Hertfordshire, Cambridgeshire, Norfolk ve Suffolk'tu. Ayaklanma bölgesini oluşturan İngiltere'nin güneydoğusu, ülkenin başta Londra olmak üzere en büyük kentlerine ve en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip, tarım üretiminin ticarileşmesinin ve genel olarak meta ekonomisinin en çok geliştiği bölgesiydi. Pazara yönelik üretim sonucunda köylülük arasında gelir ve toprak dağılımında önemli bir farklılaşma ortaya çıkmıştı. Önemli isyan yörelerin-

155 *ibid.*
156 Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, s.21.

den Essex, Sussex ve Norfolk'a ait vergi kayıtlarına göre her üç yörede de zilyet köylüler nüfusun azınlığını oluşturuyorlardı. Önemli sayıda bir zanaatkâr ve küçük tüccar unsurunun yanısıra nüfusun çoğunluğu topraksız emekçilerden meydana geliyordu. Ayaklanmaya katılanlar arasında soyluluğun altındaki kır nüfusunun (kırsal zanaatkârlar da dahil) bütün unsurlarına rastlanmaktadır. Ayaklanmanın önderleri arasında yine önemli sayıda zengin köylü yer aldığı gibi genel olarak da çoğunluk zengin köylülerdeydi [157].

İngiliz isyancılar kıtadaki diğer köylü ayaklanmalarında görülmeyen bir başarıya ulaşarak ülkenin en büyük şehri ve başkenti olan Londra'yı işgal etmişlerdir. Bu olayda, Vlaanderen ve bir ölçüde Fransa'da olduğu gibi isyancı köylüleri destekleyen yoksul kent emekçilerinin payı büyüktür. Birçok çağdaş kaynağa göre Londra köprüsünün kapılarını açarak isyancı köylülerin içeri girmesini sağlayan Londra emekçileri olmuştur. Köylüler kente girdikten sonra da isyan bastırılana dek yoksul emekçiler onlarla birlikte hareket etmişlerdir [158].

Katalonya köylü savaşı da esas olarak Batı Avrupa köylü ayaklanmalarının genel çizgisini izler; fakat bazı bakımlardan kendine özgü özellikler de taşır. Katalonya İspanya'nın Batı Avrupa feodalizminin ortak evrim çizgisini izleyen tek bölgesi olduğu gibi, Batı Akdeniz'in en büyük kentlerinden Barcelona'yı barındırıyordu ve kentleşme, nüfus yoğunluğu ve meta ekonomisinin gelişimi bakımından da ülkede başı çekiyordu. Köylülüğün yapısında ve soylulukla olan ilişkisinde pazar için üretim sonucunda ortaya çıkan dönüşümler burada da görülüyordu. Ayaklanmanın önderi Franciso Verntallat örneğinde olduğu gibi zengin köylüler isyanın önemli bir unsuruydular. Katalonya isyanını diğer ayaklanmalardan ayıran bir özellik köylülerin kentlerden hemen hemen hiç yardım alamamış olmasıdır [159]. Fakat **remensa** ayaklanmasının feodal Avrupa'da sık görülen cinsten bir krallık-soyluluk çatışmasına denk düşmesi isyancıların soyluluğa karşı kralla ittifak yapabilmelerini sağlamıştır. Kent des-

157 Hilton, *Bond Men Made Free*, s.170ff, 181-182; Duby, *op.cit.*, s.334.
158 Hilton, *op.cit.*, s.187ff.
159 *ibid.*, s.130.

teğinden yoksun olmasına rağmen zafere ulaşan tek köylü ayaklanması olmasında bu ittifakın rolü önemlidir.

Batı Avrupa'da Roma mirasının etkisinin en güçsüz, oymak toplumsal yapısınınsa en güçlü olduğu ülke olan Almanya'da feodalizmin tam olarak oluşmasının ve serfliğin tesisinin Batı Avrupa'nın geri kalanından daha geç gerçekleştiğini görmüştük. Bununla birlikte ülkenin bazı bölgelerinin Frank Krallığına daha erken bir dönemde dahil olmaları sonucunda toplumsal evrimlerinin daha çok Fransa'nınkine yaklaşması (Lothringen), Çukur Ülke, Fransa ve İtalya'ya komşu bölgelerin (Rheinland, Güneybatı Almanya) buralardaki iktisadî canlanmadan etkilenmesi, tarımdaki genişlemenin Batı Avrupa'nın öbür ülkelerindeki seyri izlemesi gibi nedenlerle Almanya'nın özellikle en gelişmiş bölgeleri Batı Avrupa'nın geri kalanıyla birçok bakımdan paralel bir gelişme gösterdi. Öte yandan ülkenin genel siyasî-toplumsal "geriliği" bütün bölgeleri ortak bir paydada birleştiriyordu. Böylece Almanya'da serfliğin çözülmesi, aynı sürecin Fransa veya İngiltere'deki kronolojisi "norm" kabul edilirse, bir bileşik gelişme örneği oldu.

Alman köylülüğünün tarihindeki en önemli gelişmelerden biri, köylülerin köy cemaatleri (**Gemeinde**) halinde örgütlenmesinin yaygınlık kazanmasıdır. Kimi zaman **universitas** veya **communitas** adlarını taşımalarına ve yeminli birliklere (**beschworene Einung**) dayanmalarına rağmen Alman **Gemeinde**leri İtalya'daki veya Fransa'daki komünler gibi yalnızca birtakım haklar elde etmek için kurulmuş mücadele örgütleri değildi. **Gemeinde**lerin köyün ortak topraklarının, akarsuların, ormanların kullanımını düzenlemek, köye ait yol, köprü vs.'nin bakımını ve köyün korunmasını üstlenmek ve köyde asayişi sağlamak gibi işlevleri vardı. Bu işler daha önceleri manor bazında, senyör adına manorun yönetimini üstlenmiş olan **Meier** tarafından yürütülüyordu [160]. Özellikle üçlü dönüşümün yaygınlaşmasıyla önemi artan toprakların ekilmesinde veya nadasa bırakılmasındaki koordinasyonun sağlanmasını da çoğunlukla **Gemeinde** yükleniyordu. Gemeindenin en önemli varlık nedenlerinden biri

160 Franz, *Geshichte des deutschen Bauernstandes*, s.52, 54; Wunder, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, s.20.

ortak veya bireysel tasarruftaki toprakların kullanımını düzenlemek olduğu için topraksız köylüler **Gemeinde**ye dahil edilmiyordu [161]. Kalıcı bir örgütlenme olduğu ölçüde **Gemeinde** senyörlere karşı köylü direnişinin aygıtı olmaktan çok köylülerin artan gücüyle senyörün çıkarlarının uzlaştırılma zeminiydi. Nitekim **Gemeinde**nin çeşitli vergilerin ödenmesini, angaryanın yerine getirilmesini güvence altına almakla yükümlü olmasına sık sık rastlanmaktaydı. Yine de daha önce senyörün insiyatifine bağlı olan birçok kararın artık köylülerce alınabilmesinin bir kazanım olduğu ve bu tür bir örgütlenme tecrübesinin köylülüğün soyluluk karşısındaki mücadele gücünü arttıracağı muhakkaktır.

Gemeindelerin ortaya çıkması ve yayılması, zaman ve mekân içinde kentleşme ve meta ekonomisinin gelişmesiyle sıkı bir bağlılık göstermektedir. Bu tür örgütlenmelere ilkin 11. yüzyılda, kentleşme ve ticaretin gelişmesinde Almanya'nın öncü bölgesi olan Rheinland'da rastlanmaktadır [162]. Diğer birçok bölgede ise **Gemeinde**lerin yaygınlaşması, 12., özellikle 13. yüzyılda gerçekleşmiştir. Meta ekonomisinin gelişmesinin daha geri bir düzeyde olduğu bir bölge olan Dithmarschen'da **Gemeinde**ler ilk kez 14. yüzyılda ortaya çıkmış, yine pazar için üretimin ve kentlerin nispeten zayıf olduğu bir bölge olan Bayern'de hiç ortaya çıkmamıştır [163].

Bu arada **Gemeinde** örgütlenmesinin niteliğinin bölgeler arasında önemli farklar gösterdiği ve köylülere farklı ölçülerde avantaj ve kazanımlar sağladığı unutulmamalı. Nitekim **Gemeinde** örgütlenmesi Güneybatı Almanya ve İsviçre'de nispeten daha fazla güç kazanarak alçak yargı yetkisini ele geçirmeyi başarmıştır [164].

Almanya'da, Fransa ve İtalya'da olduğu gibi köylere soyluluk tarafından birtakım hak ve özgürlükler tanınmasına yalnızca ülkede meta ekonomisinin ve kentleşmenin en ileri düzeye ulaştığı bölge olan Rheinland'da rastlanmaktadır. Bu köylerdeki ahaliye ırsî toprak tasarrufu ve devri hakkı tanınmış, köylülerin

161 Franz, *op.cit.*, s.57; Wunder, *op.cit.*, s.19.
162 Franz, *op.cit.*, s.57; Wunder, *op.cit.*, s.69.
163 Franz, *op.cit.*, s. 57; Wunder, *op.cit.*, s.19.
164 Franz, *op.cit.*, s.52.

hareket serbestisi ve evlenme üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır. Köy toplulukları özyönetim ve alçak yargı hakkını ellerine geçiriyorlar, ayrıca vergi salma ve köye sığınmak isteyen kaçakları kabul etme hakkına da sahip oluyorlardı.

İlk örnekleri 13. yüzyılda görülen **Dorfbefreiung** hareketi 14. yüzyılda yaygınlığa kavuşabilmiştir. Bu süreç de kronoloji ve coğrafî dağılım bakımından pazar için üretimin ve kentleşmenin gelişmesiyle yakından bağlantılıdır. Meta üretimi ilişkilerinin senyörle serf arasındaki güç dengesini etkilemesinin yanı sıra, yoğun ve siyasî olarak Fransa veya İngiltere'dekinden daha bağımsız bir kent ağına sahip olan bu bölgede senyörlerin kente göçü önleme kaygısı da köylülerin özgürleşmesinde önemli rol oynamıştır. Sürecin 14. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus azalmasıyla hız kazanması da bunu doğrulamaktadır.

Meta ekonomisi odakları olarak kırdaki ilişkileri etkilemelerinin yanı sıra, özgür kentler senyör boyunduruğundaki köylülere somut bir mücadele perspektifi ve bir örgütlenme modeli sunarak da köylerin özgürleşmesine katkıda bulunmuştur. Rheinland köylerine tanınan hak ve imtiyazlar büyük çoğunlukla Frankfurt, Lippstadt, Grevenmacher gibi kentlerin **Privilegium**ları örnek alınarak düzenlenmiştir [165].

Alman köylülüğünün tarihinde, köylülerin hak ve yükümlülüklerini saptayan, onları senyörün yükümlülükleri keyfî olarak arttırmasına karşı koruyan ve **Weistum** olarak bilinen yazılı belgelerin de önemli bir yeri vardır. Az sayıda **Weistum**un verilişi 12. ve 13. yüzyıllara uzanmaktadır. Çoğu daha sonraki yüzyıllarda düzenlenmiştir. **Weistum**lar coğrafî olarak eşitsiz bir dağılım göstermektedir. En yaygın oldukları bölgeler Güneybatı Almanya, İsviçre, Avusturya ve Tirol'dür. Buraların ortak özelliği pazar için üretimin, kentleşmenin veya köylerin "kentleşmesi"nin, tarım arazisinin parçalanmasının ileri bir düzeye ulaşmış olmasıdır. Doğal olarak bu bölgeler Almanya'nın nüfus yoğunluğunun yüksek, **Gemeinde**lerin en gelişmiş olduğu kesimini meydana getirmektedir [166]. Kentlerin daha zayıf, senyörlerin ise daha güçlü olduğu Bayern'de ise **Weistum**a rastlanmamaktadır.

165 Lütge, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung*, s.72-76.
166 Franz, *op.cit.*, s.58-60.

Almanya'da da, aynen İngiltere'de olduğu gibi, köylülerin üst düzeydeki siyasî otoritelere ilettikleri senyörleriyle ilgili şikâyetlerin ve yerel olarak gerçekleşen pasif veya aktif direnişlerin feodalizmin genişlemesi ve meta ekonomisinin büyümesi, köylülerin göreli iktisadî durumunun düzelmesiyle paralel olarak seyrettiği görülmektedir. 12. yüzyılda görülmeye başlanan şikâyet ve direnişler köylülüğün iktisadî durumunun kayda değer ölçüde iyileşmiş olduğu 13. yüzyılda büyük hız kazanmıştır [167]. Elimizdeki bilgiler, Almanya'da serf ve senyör arasındaki mücadelede kentlerin sığınak olma işlevinin de önemli rol oynadığını göstermektedir. Gelişmeleri için kırsal kökenli göçe muhtaç olan kentler, Almanya'da da serflerin hareket serbestisini desteklemek zorundaydılar. Bir kente gelen serfin bir yıl ve bir gün sonra kent uyrukluğu hakkını kazanarak özgür olması kuralı burada da geçerliydi. Bu kuralın klasik formülasyonu olan ifade, feodalizm literatürüne Almancanın bir armağanıdır: "Stadtluft macht frei." Başta 1220'de II. Freidrich'in prens serflerinin kentlere kabul edilmesini yasaklayan kanunu çıkartması olmak üzere Alman feodalizminin tarihinde bölge senyörlerinin kentlere göçü yasaklamasına veya göçü önlemek için kendi aralarında anlaşmalarına dair sayısız örnek vardır [168]. Tabiî diğer ülkelerde olduğu gibi Almanya'da da kentlerin dinamizmlerini sürdürmek için serflerin göçüne muhtaç olmaları, kent yöneticisi eşrafın soylulukla arasındaki çıkar ortaklığının gereklerine uymak için veya soyluluğun gücünün ağır basması karşısında bu konuda ikircikli bir tavır takınmasına engel olmamıştır. Örneğin Ren kentlerinin ve prenslerinin oluşturduğu Ren Birliği içinde, kentler göçü engellemek isteyen prenslere karşı açıkça köylülerin yanında yer alarak onlarla işbirliği yapmışlar, fakat sonunda geri adım atarak 1255'te prenslerle anlaşmaya varmışlardır. Yine de yapılan anlaşmanın şartları köylülük için bir yenilgi anlamına gelmemiştir. Anlaşmaya göre yakınlarındaki kentlerle ittifak yapmış olan köylülerden ağır yükümlülükler talep edilemeyecek, yalnızca 40-50 yıl önce atalarının yerine

167 *ibid.*, s.47-48.

168 Franz, *op.cit.*, s.46; von Below, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen*, s.99.

getirdiği yükümlülüklere tâbî olacaklardır. O ana dek kentlere göçmüş olan serflere kent uyrukluğu hakkı tanınacak, fakat daha sonra kente gelecek olan serfler için senyörlerin tazminat talep etme hakkı saklı kalacaktır. Kentler ayrıca kenttte oturmayan serflere uyrukluk hakkı tanımamayı taahhüt etmektedirler. Özellikle bu son madde, Rheinland'da serfliğin çözülüşünde kentlerin dolaysız rolünün de ne boyutta olduğunu açıkça göstermektedir.

Almanya'da 14. yüzyıl bunalımının başgöstermesiyle ortaya çıkan köylü ayaklanmalarının ardında yatan nedenler Batı Avrupa'nın diğer ülkelerindekinden farksızdır. Bunalımla birlikte senyörlerin gelirlerinin hızla azalmaya başlaması, Almanya'da özellikle büyük boyutlara ulaşan kentlere göçün bunalımın etkilerini daha da ağırlaştırması karşısında soyluluğun tepkisi köylülüğü toprağa bağlamak, eski angaryaları geri getirmek, vergileri arttırmaya çalışmak oldu [169]. Almanya'da senyörler genellikle mansus rantlarını doğrudan doğruya arttırmak yerine eski serflik hukukunu öne sürerek ölen bir zilyetin toprağına el koymayı veya varislerinden çok yüksek giriş ödentileri talep etmeyi tercih ediyorlardı. Soyluluğun bu girişimlerine tepki olarak ortaya çıkan ayaklanmaların başta Oberschwaben gibi meta ekonomisinin gelişmiş ve kentlerin güçlü olduğu bölgelerde yer aldığı görülüyor.

Feodalizmin bunalımı boyunca arkası kesilmeyen yerel ayaklanmalar Almanya'da diğer ülkelerden farklı olarak 15. yüzyılın ikinci yarısında iktisadî faaliyetlerin yeniden canlanmaya başlamasından sonra da sürdü. Feodal sentezin daha geç gerçekleşmiş olduğu Almanya'da, yaşanan derin bunalıma rağmen üretim tarzının çelişkileri yeterince keskinleşmemiş olduğu için bunalımla şiddetlenen sınıf mücadelesi burada diğer ülkelerde olduğu gibi 15. yüzyıl sonuna kadar olan dönemde kırsal üretim ilişkilerinde bir dönüşüme yol açmadı. 16. yüzyıl başına gelindiğinde nüfus ve üretim artmaya başlamış olmasına rağmen senyörler bunalımın etkilerinden sıyrılmamışlar, köylüler de serfleştirme dalgası-

169 Laube, "*Precursors of Peasant War*", s.50; Blickle, "*The Economic, Social and Political Background of the Twelve Articles of the Swabian Peasants of 1525*", s.67.

nın önünü alamamışlardı. Bu nedenle Almanya'da köylü hareketleri daha büyük boyutlara erişerek devam etti ve 1524-1526'daki büyük köylü savaşıyla doruk noktasına ulaştı.

Almanya'da feodalizmin daha yavaş ve geç gelişmesi, İngiltere ve Fransa'da mümkün olmayacak biçimde, serflik sorunu çevresinde cereyan eden köylü ayaklanmalarıyla Reformasyon hareketinin ve mutlakiyetçi devlet kurma girişimlerinin kronolojik olarak çakışması sonucunu doğurdu. Bu çakışma köylü hareketlerinin seyrini önemli ölçüde etkiledi. Başta Luther olmak üzere yürütücülerinin kesinlikle böyle bir niyeti olmamasına rağmen, Reformasyon hareketinin yerel ayaklanmaların muazzam bir köylü savaşına dönüşmesine büyük katkısı oldu. 16. yüzyıl Batı'da mutlakiyetçi devletlerin doğuşuna tanık olurken bu dönemde Alman feodalizminin yapısı ülke çapında merkezî bir devletin oluşumuna imkan tanımıyordu. Yine de benzer bir süreç Almanya'da da yaşanıyor, prenslikler daha merkezî biçimde örgütlenerek "bölgesel devletler"e (**Territorialstaaten**) dönüşüyorlar ve mini mutlakiyetçikler haline gelmeye çalışıyorlardı. Bu gelişim köylü savaşının kaderini etkiledi. Köylü hareketinin Batı Avrupa'nın hiç bir yerinde görülmedik bir boyuta ulaşmasına rağmen acı bir yenilgiye uğramasında bu gelişmenin payı vardı. "Köylüler 1525'te de her yerde yerel senyörlerin üstesinden geldiler, ama prenslerin iyi örgütlenmiş ordıları karşısında yenik düştüler..." [170].

16. yüzyılın köylü ayaklanmalarının ve bu arada büyük köylü savaşının ortaya çıkış şartları incelendiğinde karşımıza diğer Avrupa ülkelerinde gördüğümüz tablo çıkmaktadır. Ayaklanmalar meta ekonomisinin ve kentleşmenin en ileri düzeye ulaştığı bölgelerde yer almıştır. Köylü savaşının yayıldığı alanın **Weistumların** en yaygın olduğu bölgelerle çakışması ve **Gemeindelerin** en güçlü olduğu bölgeleri kapsaması da dikkat çekicidir. **Gemeindelere** ve **Weistumlara** rastlanmayan, ticaret ve kentlerin az gelişmiş olduğu Bayern ise Güney Almanya'da köylü savaşından etkilenmeyen tek bölge olarak kalmıştır. Almanya'da meta ekonomisinin en çok geliştiği bölge olan Niederrhein'da ise serflik daha önceden İtalya'da ve Kuzey Fran-

170 Engels, *Almanya'da Burjuva Demokratik Devrim*, s.84.

sa'nın kimi yörelerinde olduğu gibi daha barışçı bir gelişmeyle çözülmüş olduğu için köylü hareketleri buraya da sıçramamıştır.

Meta ekonomisi odakları ve sığınak olarak oynadıkları nesnel rolün yanı sıra kentler Alman kırındaki sınıf mücadelesine öznel olarak da büyük katkıda bulunmuşlardır Zaman zaman kentlerin yekvücut olarak köylü hareketlerini desteklemelerine rastlanmasına rağmen, diğer ülkelerde olduğu gibi Almanya'da da köylülere verilen kent desteği çok büyük ölçüde yoksul kent emekçilerinin eseri olmuştur. Çoğu zaman köylü hareketleri kentlerdeki eşrafa karşı emekçi muhalefet ile el ele ilerlemiş ve sınıf mücadelesi soyluluk-eşraf koalisyonu ile köylü ve kent emekçilerinin çatışması biçimine bürünmüştür.

Kentlerde üst katmanlar düzenle bütünleşirken, kırda ise ayaklanmaların öncülüğünü yapan, yine diğer ülkelerde olduğu gibi, zengin köylülük olmuştur. 1943'te Alsas'ta Schlettstadt çevresinde patlak veren ilk büyük **Bundschuh** ayaklanmasının iki önderinden biri **Schultheiss** (köy kâhyası) öbürü de Schlettstadt **Bürgermeisteri** idi (belediye başkanı) [171]. Bu ayaklanma esas olarak zengin köylülere dayanıyordu [172]. 1514 Armer Konrad ayaklanması kırsal kesimde başladıktan sonra kısa sürede kentlere de sıçrıyor ve ayaklanma dük ve eşraf müttefikleriyle köylülük ve kent emekçileri mücadelesine dönüşüyordu [173]. 1517'deki **Bundschuh** da köylülerin yanı sıra kent emekçilerini içeriyordu [174].

1524 Ekim'inde Hegau'daki Stühlingen Kontluğunda patlak veren ve büyük köylü savaşının başlangıcı kabul edilen ayaklanma hemen yakındaki Waldshut kentinin desteğini kazanmıştır [175]. Memmingen ve Kaufbeuren gibi kentler yekvücut olarak köylülere katılmış, Heilbron ve Stuttgart gibi kentlerdeyse eşrafa karşı ayaklanan emekçiler kent kapılarını köylülere açmışlardır. 1525 Haziran'ında Königshofen yakınında bozguna uğrayan köylü ordusunda Königshofenli 300 kentli de vardı [176]. Genel

171 Franz, *op.cit.*, s.50.
172 Laube, *op.cit.*, s.50.
173 Franz, *op.cit.*, s.136; Laube, *op.cit.*, s.52; Engels, *op.cit.*, s.86.
174 Laube, *op.cit.* s.51
175 Franz, *op.cit.*, s.139; Engels, *op.cit.*, s.100.
176 Engels, *op.cit.*, s.103, 109, 114, 123.

olarak küçük kentler köylü savaşını desteklerken, eşrafın güçlü olduğu büyük kentler olayların dışında kalıyordu. Alman köylü savaşı konusunda önde gelen bir otorite olan Günther Franz'a göre köylü savaşını yürütenler yoksul köylüler değil, köylülüğün üst katmanı ve küçük kentlerin ahalisiydi [177]. Yalnız savaş sırasında değil, genel olarak da soyluluğa karşı kararlı bir direniş gösteren grup zengin köylülerdi [178].

Gerek yerel ve pasif direnişlerde, gerekse büyük ayaklanmalarda zengin köylülerin katılımı ve önderlik konumunda bulunmaları dikkat çekicidir. Senyör baskısına karşı mücadelede angaryadaki veya para ranttaki küçük bir artıştan ötürü bile ailelerinin geçimi tehlikeye girebilecek olan yoksul köylülerin daha etkin olmaları, zengin köylülerinse pasif kalmaları beklenebilir. Olgular bu yüzeysel beklentiyi doğrulamamaktadır. Doğal olarak senyör baskısından yoksul ve zengin köylüler farklı biçimde etkilenirler. Zengin köylünün rantın artmasından dolayı geçinemez hale düşmesi söz konusu değildir. O esas olarak bir meta üreticisi olmuştur; üretken faaliyetine yön veren temel saik artık geçim değil birikimdir. Bu yüzden onun için en yakıcı sorun rantın düzeyi değil, serfliğe özgü bağımlılık ilişkisinden kaynaklanan birikim sürecine yönelik engellerdir. Bu engellerin ilk akla geleni, zengin köylünün kazancını üretken hale getirememesine yol açan toprağın mülkiyetine ilişkin belirsizlik ve alım satımı üzerindeki kısıtlamaydı. Bir diğer önemli sorun da işgücünün kıt olduğu dönemlerde soyluların işgücü sağlamada uyguladıkları haksız rekabetti. Meselâ İngiltere'de **Statute of Labourers** ile işçi ücretleri düşük bir düzeyde dondurulunca soyluluk hâlâ denetlediği kitleleri siyasî gücüyle zorlayarak emek kıtlığına çözüm bulmaya çalışırken tek rekabet silahı olan yüksek ücret önerme alternatifi de elinden alınmış olan zengin köylüler çaresiz kalıyordu. Bu saptamalar zengin köylülerin neden köylü direnişlerinde etkin bir rol oynadıklarını açıklamanın yanı sıra onların senyörlük karşıtı tutumunun daha kararlı ve şiddetli olacağını da göstermektedir.

Köylü ayaklanmaları içinde yer aldıkları tarihi bağlamdan

177 Franz, *op.cit.*, s.145-146.
178 Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s.193.

kopartılarak tekil olaylar şeklinde değil, soyluluğun bunalıma tepkisiyle açık mücadele haline dönüşen sınıf mücadelesinin doruk noktaları olarak düşünülmelidir. Ayaklanmaların çoğu görünürde ilk aşamada yenilgiye uğratılmışsa da bir bütün olarak ele alındığında köylülüğün, aristokrasinin köylülük üzerindeki baskı ve sömürüyü arttırarak bunalımdan kurtulma girişimine karşı direnişi başarılı olmuştur. Katalonya örneği dışında da ayaklanmaların sınıflararası güç dengesinde kısa vadede önemli kazanımlar sağlamasına rastlanmaktadır. Bütün Batı Avrupa'da olduğu gibi İngiltere'de de bunalımın objektif şartlarından ötürü ücretler 14. yüzyıl boyunca artmıştır. Ancak Hilton, onar yıllık aralarla incelenen ücretlerdeki artışın 1380'den sonra en büyük boyuta ulaştığına dikkat çekmektedir [179]. Almanya'da da köylülerin yenilmesinden sonra soyluluğun rantları ve köylülük üzerindeki haklarını arttırma girişiminde bulunamadığı görülmektedir [180]. Yine de büyük ayaklanmaların uzun dönemli bir mücadele zincirinin bir halkası olduğu, 15. yüzyıl sonuna gelindiğinde Batı Avrupa kırında ortaya çıkan yeni tablonun bir bütün olarak bu uzun dönemli mücadelenin ürünü olduğu unutulmamalıdır.

Feodalizmin bunalımıyla büyük ivme kazanan kırdaki sınıf mücadelesinin en önemli sonucu, serfliğin Batı Avrupa çapında tasfiye edilmesi oldu. Bu, doğal olarak, soyluluğun köylüleri manora daha sıkı bağlayarak gelirlerindeki azalmayı telafi etme girişiminin başarısız olması anlamına geliyordu. Soyluluğun gelirlerine ait veriler bu başarısızlığı açık biçimde sergilemektedir. İngiltere'de Norfolk'taki Forncett manorunun gelirleri 1376/78 yıllarıyla 1451/60 arasında neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Çukur ülkede Namur Kontluğunda para rantlar 1368-1468 arasında 1/3 ile 1/2 oranında düşmüştür. Fransa'da Normandiya'da soyluluğun gelirleri 1350-1460 arasında %70-75 oranında azalmıştır. Almanya'da Schleswig Katedralinin tahıl cinsinden ifade edilen aynî ve nakdî toplam gelirleri 1352'de 7600 tondan 1437'de 2400 tona düşmüştür [181].

179 Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, s.39.
180 Lütge, "*Economic Change: Agriculture*", s.33.
181 Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, s.82-85.

1388'de Lancester Dükünün manorunun hesapları gözden geçirildiğinde, rezerv ürününün satışından elde edilen gelirin rezervin işletme masraflarını karşılamadığı anlaşılıyordu. Leicester Piskoposluğunun malikanelerinin rant geliri 1341-1477 arasında 1/3 oranında düşmüştür [182].

16. Yüzyıl içinde Batı Avrupa'da serflik ve feodal mülkiyet çok büyük ölçüde çözülmüştür. Bunlar kapitalizme geçişin çok önemli bir aşaması ve **sine qua non** önşartıdır. Bununla birlikte bu dönemde geçiş sürecinde geri dönülmez bir noktaya gelindği kesinlikle söylenemez. Kapitalizmin toplumsal formasyonlara hakim olması için duraklamalar ve gerilemelerle bölünen, uzun ve sancılı bir süreçten geçilecektir.

Avrupa'nın kapitalistleşmesini inceleyen birçok çalışmanın, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayan dönemi ele alırken, daha çok sınaî üretim ve ticaret, keşifler ve yayılmacı hareketler üzerinde durdukları görülür. Oysa kapitalizme geçiş sürecinin en kritik aşamalarına sahne olan 16. ve 17. yüzyıllarda, Batı Avrupa'nın iktisaden en ileri ülkelerinde dahi ekonomik yapıda en ağırlıklı kesim hâlâ tarımdır. Sanayinin ve diğer etkenlerin geçiş sürecinde büyük önemi olmakla birlikte kapitalizme ve sanayileşmeye geçişin anahtarı yine tarım kesimindedir. Sanayiye aktarılacak birikimin, üretkenliğin artmasıyla sanayi kesiminde istihdam edilecek işgücünün, ve bağımsız bir sınai gelişmenin vazgeçilmez şartı olan geniş bir iç pazarın yaratılması gibi hayatî önemdeki gelişmeler tarımın yapısındaki köklü değişiklikler sayesinde, daha açık olarak ifade etmek gerekirse tarımda kapitalist ilişkilerin hakim olması sayesinde gerçekleşebilir. Bu bakımdan feodalizmden kapitalizme geçiş, her şeyden önce tarımda kapitalizme geçiş demektir.

16. yüzyılın başında bile Batı Avrupa'nın hiçbir ülkesindeki şartlar otomatik olarak tarımda kapitalizmin hakim olacağını garanti etmemektedir. Üst üste yığılmış çeşitli mülkiyet ve tasarruf haklarının karakterize ettiği feodal mülkiyet çözülmüştü, fakat toprakların fiilî mülkiyetinin geleneksel zilyet köylülere mi, yoksa toprak sahiplerine mi geçeceği sorusunun henüz

182 Hilton, *Bond Men Made Free*, s.153.

kesin bir yanıtı yoktu. Tarımsal kapitalizmin geleceği açısından hayatî önemde olan bu yanıtın kesinleştirilmesi için başta İngiltere olmak üzere bir çok ülkenin kırsal kesimi 16. ve 17. yüzyıllar boyunca yeniden şiddetli çatışmalara sahne olacaktı. Öte yandan serfliğin ortadan kalkmış olması hiç bir şekilde feodalizmin sona ermiş olması anlamına gelmiyordu. Kırsal üretim ilişkilerindeki değişiklikler ve bir bütün olarak feodal üretim tarzının yaşadığı bunalım feodal soyluluğun klasik siyasi örgütlenmesini geride bırakıp köklü bir yeniden yapılanma yaşamasını gerektiriyordu. Böylece 16. yüzyıl Batı Avrupa'da mutlakiyetçi devletin doğuşuna tanık oldu. Serfliğin çözülüşüyle "köylülüğün siyasi ve iktisadi tahakkümünün hücresel birliği büyük çapta zayıflayıp ayrışma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı (bu yolun sonu "özgür emek" ve "ücret sözleşmesi" idi). Bu şartlar altında, serfliğin tedrici yok oluşuyla feodal soyluluğun sınıf gücü doğrudan doğruya tehlike altındaydı. Sonuç siyasi-hukukî zorun merkezileşmiş, askeri bir doruğa (mutlakiyetçi devlete) doğru kayması oldu." Mutlakiyetçi devlet "daimî siyasi işlevi toplumsal hiyerarşinin tabanındaki köylü ve pleb kitlelerin tahakküm altına alınması olan güçlendirilmiş bir krallık iktidarı aygıtıydı" [183].

Mutlakiyetçi devlet, tarımdaki mülkiyet ilişkilerinin evrimine yön vermekten, sanayi ve ticaretin sistematik olarak korunup tekeller, sübvansiyonlar ve uluslararası arenada gerektiğinde silâh zoruyla desteklenmesine kadar döneminin en temel süreçlerine damgasını vuracaktı. Mutlakiyetçi devlet varlığını sürdürdükçe, iktisat ve siyasetin feodalizme özgü iç içe geçmişliği biçim değiştirmiş olsa da varlığını sürdürüyordu.

183 Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, s.19.

DOĞU AVRUPA

Doğu Avrupa toplumsal tarihinin Batı Avrupa'nınkinden farklı bir seyir izlemesinin temelinde iki tarihî olgu yatmaktadır. Bunlardan birincisi, bu bölgede Batı Avrupa'da feodalizmin bir Roma-Cermen sentezi olarak tezahür etmesi sonucunu doğuran Antik Dünya mirasının olmaması; ikinci olarak da bölgenin coğrafi konumu ve topoğrafyasından ötürü Hunlardan başlayıp Altın Ordu'ya uzanan bir dönem boyunca Asyalı savaşçı göçerlerin zaman zaman felâket boyutuna ulaşan baskısına maruz kalmasıdır. 6. yüzyıl sonunda Doğu Avrupa'nın tümüne yayılmış olan Slav topluluklarının toplumsal gelişim düzeyi Kavimler Göçü öncesindeki Cermen oymaklarınınkine yakındı. Fakat köleci üretim tarzının ve ona özgü devlet sistemi ile kentsel hayatın mirasının mevcut olmaması ve göçer baskısı, Cermenlerin Batı'da yaşadıkları evrimin burada daha ilkel bir düzeyde ve çok daha yavaş bir tempoyla gerçekleşmesine yol açtı. 12. yüzyıla gelindiğinde istikrarlı siyasî sistemler kurulması ve köylülüğün bağımlı üreticiler haline getirilmesi yolunda önemli bir aşama kaydedilmekle birlikte henüz ne Batı'da görülen feodal siyaset-mülkiyet sistemi olgun biçimiyle ortaya çıkmış, ne de köylülük gerçek anlamda serfleştirilmişti. Bu aşamada, geniş kapsamlı ve uzun dönemli bir büyüme süreci yaşamakta olan Batı Avrupa feodalizmi geleneksel coğrafî sınırlarının dışına taşarak Doğu Avrupa'nın evrimine köklü bir müdahalede bulundu. 12. yüzyılda başlayan, 13. yüzyılda hızlanarak süren Alman kolonizasyonu ve fetihleri Doğu Avrupa'nın çehresini değiştirdi. Baltık kıyısındaki Brandenburg, Prusya, Pomeranya ve Livonya işgal edilirken Litvanya, Polonya, Bohemya, Silezya ve kısmen de Transilvanya'ya barışçı yöntemlerle, çoğu zaman Slav prenslerinin de isteği üzerine [184] yerleşen Alman göçmenleri köyler ve kentçikler kuruyorlardı. 1200-1350 arasında yalnız Bohemya'da 1200 Alman köyü kurulmuştur [185]. Kolonizasyonu örgütleyen senyörler köylülere yeni topraklarda yerleşmeyi cazip kılabilmek için

184 Barraclough, *The Origins of Modern Germany*, s.254.
185 *ibid.*, s.258.

toprak tasarrufunu Batı'daki mevcut duruma kıyasla çok daha elverişli şartlara bağlıyorlardı. Böylece manor yargısının çok sınırlı olması, angaryanın önemsiz boyutta kalması, köylülerin toprak üzerindeki irsî tasarruf, devir ve hatta terk haklarının tanınması kırsal kolonizasyonun karakteristik özellikleri oldu. Doğu Avrupa'ya ilk kez demir sabanı ve üçlü dönüşüm yöntemini getiren bu koloniler Batı tarımının dinamizmini Doğu'ya taşıdılar. Buralarda erişilen daha yüksek verimlilik, yerli soyluluğu ve Alman fatihleri benzer şekilde Slav kolonileri kurmaya ve eski yerleşim birimlerinde de benzer bir örgütlenmeyi uygulamaya yöneltti. Böylece toplumsal statüsü yavaş yavaş gerileyerek serfliğe doğru yaklaşmakta olan Slav köylülerinin yükümlülükleri azaltılıp sabitleştirildi, kişisel özgürlükleri üzerindeki kısıtlamalar kaldırıldı, tasarruf hakları güvenceye alındı [186]. Doğu Avrupa'da ağır aksak ilerleyen köylülüğün serfleştirilmesi süreci tamamlanmasına fırsat kalmadan tersine çevrildi. Alman kolonizasyonun ulaşamadığı Rusya'da da çeşitli siyasî gelişmelerle aristokrasinin zayıflaması ve ülkenin çok geniş topraklarında bir kolonizasyon hareketinin başlaması köylülük açısından Doğu Avrupa'nın geri kalanındakine benzer sonuçlar doğurdu.

Tarımdaki önemli ilerlemelere rağmen meta ekonomisinin ve kentlerin gelişimi Doğu Avrupa'da Batı'ya göre çok daha düşük bir düzeyde kaldı. Meta üretimi tarım üretimine nüfuz edememişti; artık aktarımında aynî rant ezici ağırlığa sahipti. Kentleşme Alman kolonizasyonuyla hız kazanmış, özellikle Baltık kıyısındaki Alman kentleri oldukça büyümüştü. Bununla birlikte bu kentler Batı'daki gibi çevrelerindeki kırsal "hinterland"la organik bir bütünlüğe ulaşmamışlardı. Zenginlikleri büyük ölçüde kumaş ithaline ve kereste, balmumu, kürk, kendir ihracına dayanıyordu.

14. yüzyılda Batı Avrupa'da başgösteren genel bunalım, pek uzun olmayan bir gecikmeyle Doğu'da da ortaya çıktı. Doğal olarak toprağın bol, işgücünün az olduğu bu bölgede artan nüfusun mevcut üretim kapasitesini zorlaması söz konusu değildi. Burada bunalım, Batı'daki bunalımdan ötürü Alman kolonizasyonunun canlılığının sönmesiyle üst üste gelen salgın hastalık-

186 *ibid.*, s.257.

lar, kıtlıklar ve savaşların çakışması sonunda ortaya çıktı. Rusya'da ise benzer bir bunalım ülkenin Altın Ordu boyunduruğuna girmesiyle biraz daha önce başlamıştı. Ekili arazi daralıyor, köyler terk ediliyor, soyluluğun gelirleri azalırken enflasyon tırmanıyordu. Bu şartlar altında soyluluk büyük manorlar kurmaya ve köylüleri zorla toprağa bağlamaya yöneldi. 15. yüzyılda başlayan serfleştirme süreci, 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde tamamlanmıştı [187]. Batı Avrupa'da serfliğin çözüldüğü dönemde, Doğu Avrupa serfliğin ortaya çıkmasına ve yerleşmesine sahne oluyordu. Batı'da serfliğin çözülmesini mümkün kılan meta ekonomisinin gelişmesinin üreticilerle hâkim sınıf arasındaki ilişkiler üzerindeki dönüştürücü etkilerinin ve güçlü, özerk kentlerin Doğu'da mevcut olmaması, Batı'nın serflerine kıyasla çok daha özgür olan köylülerin soyluluğun saldırısına karşı koyamamasına yol açmıştır. Nitekim toplumsal ağırlıklarının Batı'dakinden daha az olmasına rağmen kentlerin varlıklarıyla serfleştirme sürecini engelleyeceklerinin bilincinde olan soyluluk bütün Doğu Avrupa'da işe kentlere karşı saldırıya geçmekle başlamıştır. Bu mücadele sonunda serfleştirme sürecine karşı çıksın veya çıkmasın, bütün kentler soyluluğun dolaysız tahakkümüne girdi. Soyluluk çeşitli kısıtlama ve yasaklarla kentlerin zaten zayıf temellere dayanan hayatiyetini boğdu. Doğu Avrupa'da bir "kentsizleşme" süreci başladı. 1564'e gelindiğinde, Brandenburg'un en büyük kenti olan Berlin sadece 1300 hanedan ibaret kalmıştı. Bu arada Doğu Avrupa'da soyluluğun serfleştirme girişimine karşı şiddetli bir direnişin ve köylü ayaklanmalarının yalnızca kentlerin nispeten daha güçlü ve gelişmiş olduğu Prusya ve Bohemya'da ortaya çıkmış olması dikkat çekicidir.

Doğu Avrupa'da serfliğin ortaya çıkışını buradan Batı'ya tahıl ihracının başlamasıyla açıklamak yaygın bir görüştür. Olgular bu açıklamanın geçerli olamayacağını göstermektedir. Tahıl ihraç etmeyen Rusya'da da aynı gelişmeler yaşanmıştır. Başlıca ihracatçılar olan Polonya ve Doğu Almanya'da ise serfleştirme süreci 15. yüzyılda başlamıştır; tahıl ihracının önem kazanmasıysa 16. yüzyıldadır. Bu durumda tahıl ihracının serfliğe yol açmasından değil, ancak feodal sömürüyü şiddetlendirmesinden söz edilebilir.

187 Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, s.474.

BAŞKA GÖRÜŞLER

Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş süreci tarihî maddecilik içinde sistematik olarak ilk kez İngiliz iktisatçı Maurice Dobb tarafından ele alınmıştır [188]. Dobb'un başlıca kaygısı, o dönemde İngiliz feodalizm tarihçiliğine hâkim olan ve feodalizmin çözülüşünü doğal ekonomi-para ekonomisi ikilemi içinde kavrayan yaklaşıma tarihî maddeci bir alternatifle karşı çıkmaktır. Kavramsal çerçevesi 19. yüzyılın Alman Tarihçi Okuluna dayanan bu yaklaşıma göre, feodalizmin başlıca özelliği bir "doğal ekonomi" olmasıdır. Burada "doğal ekonomi" ifadesiyle meta dolaşımının hiç bulunmadığı bir ekonomi kastedilmektedir. Meta dolaşımına dayanan "para ekonomisi", "doğal ekonominin" kutupsal karşıtıdır ve ikisinin uzun bir süre bir arada var olması imkansızdır. Feodalizmin çözülüşü de para ekonomisinin ortaya çıkmasıyla bu doğal ekonomiye nüfuz edip onu dönüştürmesinin sonucudur. Bu dönüşümde merkezî önemdeki süreç de komutasyondur. Doğal olarak, feodalizm paranın hiç rol oynamadığı bir ekonomik sistem olarak tanımlanınca, serflik de angaryayla, yani emek rantla özdeşleştirilecek, komutasyonla birlikte emek rantın ortadan kalkması da serfliğin, dolayısıyla feodalizmin sonu olarak ilân edilecektir. Komutasyon da para ekonomisinin gelişmesinin bir sonucu olduğuna göre, bu yaklaşımın geçiş sürecini ticaretin ortaya çıkar çıkmaz feodal ilişkileri doğrusal bir süreç içinde ortadan kaldırması şeklinde kavraması kaçınılmazdır.

Bu yaklaşıma Marksist bir alternatif getirmeye çalışan Dobb, ilkin feodalizmi bir üretim tarzı olarak tanımlamaya çalışır. Bunun için Marx'ın kapitalist üretim tarzını kavramlaştırmasını model alır. Fakat Dobb bu arada emekçilerden hâkim sınıfa artık aktarımının ekonomi dışı etkenlerin müdahalesiyle gerçekleşebildiği kapitalizm öncesi üretim tarzlarının kapitalizmin tanımlandığı gibi tanımlanamayacağını, bu üretim tarzlarında siyasî ve hukukî özelliklerin iktisadî olandan ayrılamayacağını göz

188 Dobb, *Studies in the Development of Capitalism.*

ardı eder. Dobb feodalizmi üretim araçlarına tasarruf eden emekçilerin bir metbunun iktisadî taleplerini kendi istekleri hilafına yerine getirmek zorunda oldukları bir "üretim sistemi" olarak tanımlar [189]. Ona göre feodalizm bir "ekonomik sistem"dir [190]. Gerçi bu "ekonomik sistem"in siyasî alanda adem-i merkeziyetçilik, vassalite, fief, senyörün tâbî emekçiler üzerinde yargı hakkı gibi özelliklere de sahip olduğunu da ekler, fakat bunların sistemin değişmez özellikleri olmadığını da hemen belirtir [191]. Bu görüşler Dobb'un Marksizmi "iktisadî ilişkilere üstünlük tanıyan bir düşünce okulu" olarak görmesiyle de uyumludur [192].

Feodalizm dahil olmak üzere prekapitalist sınıflı toplumları ekonomik sistemler olarak kavramsallaştırma girişimleri bu toplumların evrimini tarihî maddecilik içinde açıklama çabalarını çıkmaza sokan temel teorik hata olmuştur. Dobb bu hatanın yaygınlık kazanmasında önemli bir rol oynamış olmakla birlikte kendi çalışmasında doğrudan doğruya bu tutumdan kaynaklanan çıkmazlarla karşı karşıya kalmaz, çünkü yaptığı iki başka hata henüz böyle bir noktaya gelemeden Dobb'un feodal evrim tasvirinin tarihin gerçek seyrinden sapmasına yol açar. Bu hataların birincisi, komutasyonla serfliğin çözülüşünü **de facto** eşitlemesidir. Dobb'a göre komutasyon, "bir feodal senyörün serflerinin geleneksel yükümlülüklerini ilga edip veya gevşetip bunların yerine bir mukavele ilişkisi koyması"dır [193]. Oysa komutasyon serflerin emek rant yükümlülüğünün paraya çevrilmesinden ibarettir. Senyörle para rant ödeyen serf arasındaki ilişki, kesinlikle iki tarafın özgür iradesine dayanan bir mukavele ilişkisi değildir. Komutasyon üreticilerden hâkim sınıfa aktarılan artığın niceliğini ve üreticilerle soyluluk arasındaki feodal tahakküm ilişkisinin niteliğini doğrudan doğruya etkilemez. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, belli dönemlerde komutasyonun köylülüğün lehine işlemiş olması, bizatihî komutasyonun değil feodalizmin başka dinamiklerinin sonucudur.

Dobb'un ikinci hatası ise, ticaretin feodalizme dışsal olduğu-

189 *ibid.*, s.35-36.
190 *ibid.*, s.37.
191 *ibid.*,
192 *ibid.*, s.34.
193 *ibid.*, s.41.

nu ileri sürmesidir. Ona göre tüccarlar ve kent toplulukları feodal topluma yabancı varlıklardır [194]; büyük kentlerde oturan soylular ise "yeni kent toplumunun içinde feodal toplumun bir unsuru"dur [195]. "Ticaret ve kentler" bölümünde ticaretin neden feodalizme dışsal olarak kabul edilemeyeceğini ayrıntılı olarak ele aldığım için burada konuyu tekrar ele almadan ticaretin feodalizme dışsal olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığını söylemekle yetiniyorum.

Görüldüğü gibi Dobb aslında iki değil bir hata yapmaktadır; bu hata da feodal evrime ilişkin görüşlerini eleştirmek istediği Tarihçi Okulun problematiğini (tek bir önermeyi 180 derece tersine çevirmek şartıyla) aynen devralmasıdır. Komutasyonun serfliğin çözülmesi ile eşitlenmesi, ister istemez Dobb'un da eleştirdiği tarihçiler gibi komutasyon sürecini getirip geçiş sürecinin ortasına yerleştirmesine yol açmaktadır. Ticaretin feodalizme dışsal olduğunun kabul edilmesiyse Marksist olduğu için toplumların evriminin iç dinamikle açıklanması gerektiğine inanan Dobb'u komutasyon konusunda ilginç bir tutuma yöneltir: "Para ekonomisinin büyümesinin, bir feodal senyörün serflerinin geleneksel yükümlülüklerini ilga edip veya gevşetip bunların yerine bir mukavele ilişkisi koymasına yol açacağını varsaymak için bir neden olup olmadığı sorusunun cevabı, sanıyorum 'yoktur' olmalıdır "[196]. Görüldüğü gibi Dobb, daha sorunu formüle ederken, komutasyonla köylülüğün özgürleşmesini otomatik olarak eşitleyerek geçiş sürecinin anlaşılmasını baştan imkansız kılacak bir kavramsal karışıklık içine düşmektedir. Komutasyonla serflerin özgürleşmesi arasında mantıken bir zorunluluk ilişkisinin bulunmadığı apaçık olduğu gibi tarihî olgular da ikisini otomatik olarak eşitlemenin mümkün olmadığını göstermektedir. Dobb elmalarla armutları toplamaya kalkmaktadır. Sorduğu soru, yanlış bir sorudur. Şimdi soruyu sorulması gerektiği gibi, ikiye bölerek soralım: 1) Tek başına para ekonomisinin gelişmesinin bir senyörün serflerinin geleneksel yükümlülüklerini ilga etmesine, serfle senyör arasındaki ilişkinin bir

194 *ibid.*, s. 37,41.
195 *ibid.*, s.83
196 *ibid.*, s.41.

mukavele ilişkisine dönüşmesine yol açması için bir neden var mıdır? Cevap: Yoktur. 2) Meta ekonomisinin gelişmesinin bir senyörün serflerinin angarya yükümlülüklerini paraya tahvil etmesine yol açması için bir neden var mıdır? Cevap: Evet, vardır. Bu neden bizatihî meta ekonomisinin gelişmesi sürecidir. Daha önce de değinmiş olduğumuz gibi, komutasyonun meta dolaşımının gelişmesiyle artan nakit ihtiyacını karşılamak isteyen soyluluğun insiyatifiyle gerçekleşmiş olduğu, Ortaçağ tarihçileri arasında genel kabul gören bir fikirdir. Batı Avrupa'da komutasyonun ortaya çıkıp yayılmasının meta ekonomisinin gelişimiyle sıkı bir paralellik göstermesi tesadüf eseri değildir. Meta değiştokuşunun ağırlığının artması, komutasyonun hem önşartı, hem de nedenidir. Belli bir aşamadan sonra ise bu iki süreç karşılıklı olarak birbirlerine ivme kazandırırlar.

Dobb ise komutasyonun bu şekilde açıklanmasını doyurucu bulmamaktadır. Ona göre bu dönüşümün ticaretin gelişmesinden daha başka bir nedeni olmalıdır. Bu neden de, komutasyon sonrasında manorun işletilmesinin daha kârlı bir hale gelmesidir. Komutasyon kârlılık mantığına dayandırılınca doğal olarak ortaya şu sonuç çıkmaktadır: Eğer ucuz işgücü varsa komutasyon senyör için kârlıdır ve gerçekleşebilir [197].

Komutasyondan sonra senyörün gelirlerinin artmış olması teorik olarak mümkündür. Eğer rezerv komutasyondan sonra ücretli işçi çalıştırılarak işletiliyorsa angarya karşılığı alınan para rantın işçilere ödenen ücretten fazla olması durumunda, eğer rezerv mansuslara bölünüp köylülerin tasarrufuna veriliyorsa angarya karşılığı alınan para rantla rezervin zilyedlerinden alınan para rantın toplamının rezervin ürününün satış bedelinden fazla olması durumunda komutasyon kârlı olacaktır. Ne var ki, Dobb'un **Studies in the Development of Capitalism**'i yazdığı 1946'da olduğu gibi bugün de elimizde genel olarak Batı Avrupa'da komutasyonun soyluluğun gelirlerini arttırmak üzere sistemli olarak uygulanan bir işlem olduğunu veya bu dönüşümün uygulanmasının soyluluğun gelirlerinde belirgin ve genel bir artış sağladığını gösteren hiç bir veri mevcut değildir. Buna rağmen Dobb'u bu alternatifi öne sürmeye götüren muha-

197 Ibid., s.58.

kemenin seyri bence şöyledir: 1) Tarihî maddeciliğe göre her üretim tarzının evrimi kendi iç dinamiği ile açıklanabilmelidir. 2) Ticaret feodalizme dışsaldır. 3) Komutasyon serfliğin çözülmesi anlamına gelir. Dolayısıyla feodalizmin evriminde aslî önemdedir. 4) Komutasyonu (dolayısıyla serfliğin çözülmesini) ticaretin gelişmesiyle açıklamak, bir üretim tarzının evrimindeki çok önemli bir süreci dış etkenlerle açıklamak anlamına gelir. 5) Bu yüzden, eğer tarihî maddeciliğe bağlı kalmak istiyorsam, senyörün komutasyonu nakit ihtiyacını karşılamaktan daha farklı saiklerle başlattığını göstermem gerekir.

Okuyucunun da hemen belirtilebileceği gibi, ben bu önermelerden yalnızca (1)e katılıyor, (2) ve (3)e kesinlikle katılmıyorum. Tabii bu durumda (4) ve (5) için diyecek bir şey kalmıyor. Öte yandan, Dobb'un komutasyona bulduğu alternatif neden de bütün bu yanlış önermeler üzerine kurulu ortodoksluk çabalarını anlamsız kılmaktadır. Çünkü eğer senyör komutasyonu gelirini arttıracağı için uygulamış olsa bile bu, komutasyonun gerçekleşmesi için ticaretin ve kentlerin gelişmesiyle tarım ürünleri piyasasının oluşmasının önşart olduğu gerçeğini değiştirmez. Kısacası, ticaretin üzerinden atlayarak komutasyonu açıklamak mümkün değildir. Özetlemek gerekirse, Dobb haklı olarak ticaretin doğrusal biçimde serfliği çözemeyeceğini saptamakta, fakat serfliğin çözülmesiyle komutasyonu eşitlediği için bu saptamadan hareketle anlamsız ve başarısız bir çabayla komutasyonla ticaretin bir ilgisi olmadığını göstermeye çalışmaktadır.

Dobb komutasyona (tabiî aslında daha çok serfliğin çözülüşünü kastetmektedir) ticaretin yol açmadığını göstermek için iki olaya değinir. Aslında Dobb bütün argümanlarını yanlış bir mantık üzerine, yani elmalarla armutları toplama mantığı üzerine inşa ettiği için bu örneklerle de neyi kanıtlamak istediği anlaşılmamaktadır. Ama biz yine de bu aşırı bir iyi niyetle Dobb'un örneklerine kısaca göz atalım. Birinci örnek, 14. yüzyılda İngiltere'nin meta ekonomisinin daha çok gelişmiş olduğu güneydoğusunda daha az gelişmiş kuzeye ve batıya göre angaryaya daha çok rastlanmasıdır [198]. Görüldüğü gibi bu konunun serfliğin çözülmesiyle doğrudan bir ilgisi yok. Bu olgunun komutasyonun

198 ibid., s.39-40.

meta mübadelesinin gelişmesi sonucunda ortaya çıktığı gerçeğini hiç bir şekilde çürütmesinin söz konusu olmadığını "Kırdaki Değişmeler" bölümünde ayrıntılı olarak gördük. Bu arada Dobb'un ticaretin gelişmesi en azından 11. yüzyılda, komutasyon ise 12. yüzyılda başlamışken, "Ticaretin ve kent pazarlarının büyümesi feodal tepkinin görüldüğü 13. yüzyılın bir özelliğidir" [199] demesi de oldukça ilginç.

İkinci örnek Doğu Avrupa'da serfliğin tesisi. Dobb'a göre ticaretin, tahıl ihracının başlamasıyla Doğu'da serflik ortadan kalkmamış, sağlamlaşmıştır [200]. Bu örneğin, birincisinin tersine, komutasyonla ilgisi yok, fakat serfliğin tesisi/çözülmesiyle ilgisi vardır. Doğu Avrupa bölümünde görmüş olduğumuz gibi, Doğu Avrupa'da serfliğin tesisinin tahıl ihracatı ile bir ilgisi olmaması bir yana, Dobb'un bu örnekle Batı Avrupa'daki komutasyon arasında ne gibi bir bağlantı kurmak istediğini anlamak doğrusu çok güç. Dobb 19. yüzyıl tarihçilerinden devraldığı problematiği ticaret düşmanlığıyla birleştirince ortaya çıkardığı karmaşa bir süre sonra içinden çıkılmaz hale gelmektedir.

Biraz da Dobb'un genel olarak feodalizmin çöküşüne ilişkin söylediklerine bakalım. "Elimizdeki veriler kuvvetle, feodalizmin çöküşüne, esas olarak hakim sınıfın artan gelir ihtiyacıyla birlikte bir üretim sistemi olarak [feodalizmin-SS] etkinlikten yoksun (**inefficient**) olmasının yol açtığına işaret etmektedir" [201]. "Çünkü soyluluğun ek gelir ihtiyacı üretici üzerindeki baskının artarak dayanılmaz dereceye gelmesine neden oldu... Sonunda bu, sistemi besleyen işgücünün tükenmesine veya ortadan kalkmasına yol açtı" [202]. Artan baskının sonucu (...) sistemin can damarlarını kurutup feodal ekonominin 14. ve 15. yüzyıllarda karşı karşıya kalacağı bunalımlar dizisini başlatan üreticilerin [manoru-SS] kitlesel biçimde terki oldu" [203].

Önce bu şemayı iç tutarlılık açısından inceleyelim. Soyluların gelir ihtiyacı neden artmaktadır? Dobb'a göre bunun nedenleri, vassalite ağının genişlemesi ve doğal nüfus artışıyla soylu-

199 *ibid.*, s.40.
200 *ibid.*, s. 39.
201 *ibid.*, s.42.
202 *ibid.*, s.43.
203 *ibid.*, s.46.

luğun nüfusunun, savaş ve soygunculuğun ve ticaretin gelişmesiyle soyluluğun tüketiminin artmasıdır [204]. Feodalizmin geç dönemlerinde vassalite ağının soyluluğun nüfus içindeki oranının arttıracak şekilde genişlemesine tarihte rastlanmıyor. Doğal nüfus artışı sonucu soyluluğun oranının arttığı iddiası da aynı derecede dayanaksız. Kaldı ki bu konuda Dobb'un somut tarihten kopuk yüzeysel yaklaşımını veri alırsak hemen soylulukla birlikte köylülüğün de nüfusunun artması gerektiği akla gelir. Yine bu yaklaşım içinde kalarak savaş ve soygunculuğun feodalizmde zamanla artması için ne gibi bir mantıkî zorunluluk olduğunu, veya 11. yüzyılda üreticilerin tükenmesine yol açmayan savaş masraflarının neden 13. yüzyılda böyle bir özellik kazanması gerektiğini göremiyoruz. Dobb'un soyluluğun artan gelir ihtiyacını açıklamak için önerdiği nedenlerden ileri tutar olarak bir tek ticaretle birlikte soyluluğun tüketim alışkanlığının değişmesi kalmaktadır. Ticaret yine arka kapıdan içeri girmeyi başarmıştır.

Soyluların gelir ihtiyacının artması, onları köylülere yönelik baskıyı şiddetlendirmeye yöneltir. Serfler manordan kaçmaya başlarlar. Peki nereye giderler? Cevap Dobb için bile açıktır. Kentlere [205]. Hani şu kurulup gelişmelerini meta mübadelesinin genişlemesine borçlu olan kentlere. Evet, Dobb'un feodalizmin çöküşüne ilişkin söyleyebildiği gerçekten açıklayıcı nitelikteki bütün sözler de yine paradoksal biçimde ticarete ve kentlere dayanmaktadır.

Doğal olarak ticaretin oynadığı rolün öneminin utangaç bir şekilde de olsa kabul edilmesi de Dobb'un feodalizmin çöküşü modeline geçerlilik kazandırmaz. Temel sorun daha köklüdür. Konunun üzerinde durulmasının nedeni bu şemaların iç tutarlılıktan dahi yoksun olduğunu göstermektir. Yoksa ticaret konusundaki devekuşu tutumu terk edilse bile üretim güçleri-üretim ilişkileri diyalektiğini kavramak kaygısı olmayan, sınıf mücadelesini hâkim sınıfın üreticileri istediği gibi ezip tüketivermesi şeklinde karikatürize eden bir yaklaşım 19. yüzyıl tarihçiliğinin "feodalizmi doğrusal olarak çözüveren ticaret" modeli kadar yü-

204 *ibid.*, s.47.
205 *ibid.*, s.46.

zeysel bir girişim olmaktan öteye gidemez.

Üstelik Dobb'un feodalizmin çöküşü şemasıyla komutasyonu açıklama girişimi de birbiriyle çelişmektedir. Feodalizmin çöküşü teorisine göre bu çöküşe kırdaki işgücünün tükenip azalması yol açmaktadır. Oysa Dobb komutasyonla serfliğin çözülüşünü eşitlediği için onun mantığına göre bu çöküşle eşzamanlı olması gereken komutasyonun gerçekleşmesi, yine Dobb'a göre ucuz ve dolayısıyla bol işgücünün varlığına bağlıdır.

Dobb'un *Studies in the Development of Capitalism*'inden yola çıkılarak gerçekleştirilen geçiş tartışmalarına katılanlardan Japon tarihçi Takashashi de Dobb gibi ticaretin feodalizme dışsal olduğuna ve dolayısıyla feodalizmin çöküşünde hiç bir aslî rol oynayamayacağına inanır. Bu önkabulu yaptıktan sonra Takahashi serfliğin çözülmesi sürecine şöyle bir alternatif açıklama getirir: "Feodal toplumda... üretim araçları üreticiden kopmamıştır ve üretkenlik doğrudan üreticinin üretkenliği geliştikçe gelişir; ve bu yüzden feodalizmde gelişme yasası yalnızca köylülerin kurtuluşu ve bağımsızlığı yönünde ilerleyebilir" [206].

Takahashi'nin tarihî maddecilik adına serfliğin çözülüşüne dair bütün söyleyebildiği bu soyut, metafizik formülasyondan ibarettir. Köylülerin üretkenliğinin artmasının nasıl olup da doğrusal bir nedensellikle köylülüğün özgürleşmesine yol açacağı da ne yazık ki açıklanmamaktadır.

Geçiş tartışmalarına katılanlardan İngiliz tarihçi Rodney Hilton'ın gerek tartışmaya yaptığı orijinal katkıda, gerekse tartışmanın yeni baskısı için yazdığı önsözde, Avrupa feodalizminin birçok tarihi özelliğini Dobb'tan çok daha iyi kavramış olmakla birlikte bazı önemli hususlarda Dobb'un problematiğini paylaştığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla Hilton *Studies in the Development of Capitalism*'in yayınlanmasından 30 yıl sonra da Dobb'un ticaretin feodalizme dışsal olduğu ve bu yüzden feodalizmin hiç bir önemli gelişmesinin açıklanmasında rol oynamaması gerektiği "inancına" sahip çıkmaktadır. Bu tavrın bir sonucu olarak Hilton giriş yazısında, ticareti işin içine sokmadan (ve bu arada komutasyonun hiç lafını etmeden) çok ilginç bir komutasyon açıklaması denemesi sunmaktadır.

206 Takahashi, "*A Contribution to the Discussion*", s.87

Hilton işe "9. ve 13. yüzyıllar arasında Avrupa, özellikle de Batı Avrupa serfliğinin tabiatında gerçek bir değişme" olduğunu söyleyerek başlar [207]. Emek rantın feodal üretim ilişkilerinin aslî bir unsuru olmadığını söyler. Daha sonra rezerve dayalı malikane sistemine ilk kez 9. yüzyılda rastlandığını, sistemin 10. yüzyılın başına gelindiğinde yaygınlık kazandığını ve bu dönemde emek rantın hakim olduğunu anlatır.

"Avrupa ekonomi ve toplumunun 10. ve 11. yüzyıllardaki çeşitli özellikleri artık emeğin bu temellük tarzının değiştirilmesini gerektirdi" Karolenj döneminde kıyasla siyasî iktidar parçalanıyordu. "Köylü işletmelerinin bölünmesine yol açacak boyutta bir nüfus artışının meydana gelmiş olması muhtemeldir. Nüfus artışı işletmeleri fief olarak alan feodal savaşçı sınıfın aile sayısının artmasını da teşvik etmiş olabilir. Abartılmaması gerekir ama, teknik gelişmelerin tarımdaki verimliliği arttırmış olması muhtemel gözükmektedir"

"Bu dönemde feodal hâkim sınıfın karakterinde farkedilir bir değişme meydana geldi. Yargı gücü... yalnızca kontlara değil, kastelyanlara (bir şatodan kontrol edilen bölgelerin senyörleri), ve hatta bir ya da iki köye sahip senyörlere kadar indi. Büyük malikaneler, özellikle manastırlara ait olanlar dış yapılarını bir ölçüde korudular, fakat rezervler parçalanarak malikane görevlilerince işletilmeye veya köylülere kiraya verilmeye başlandı. Yargısal bağımsızlıkları içinde yargı gücü kontluklarda olduğu gibi bölünmeye uğradı. Emek rant feodal rantın temel biçimi olmaktan çıkmaya başladı. Zaten 12. yüzyıla gelindiğinde köylü artığı toprak sahibi aristokrasiye, emek, ürün veya para rant şekillerinden hangisinde olursa olsun, köylü işletmesinin büyüklüğüne göre heaplanan bir ranttan çok senyör vergisi (**tallage**) ve yargı gelirleri yoluyla aktarılır olmuştu. Bu gelirler yalnızca mahkeme cezalarını değil çeşitli tekellerin gelirlerini de içeriyordu" [208].

Metnin başlangıcında emek rantın feodalizmin aslî unsuru olmamasından söz edilmesi okuyucuda Hilton'ın 9.-13. yüzyıllar arasındaki gerçek değişimle komutasyonu kastettiği izleniini

207 Hilton, "*Introduction*", s.15.
208 ibid., s. 16-17

uyandırıyor. Fakat Hilton az sonra siyasi iktidarın ve yargının parçalanmasını, bölge senyörlüklerinin ortaya çıkmasını anlatmaya başlıyor. Sonra birden rezervin bölünüp kiraya verilmesi, emek rantın temel rant şekli olmaktan çıkmasıyla karşılaşıyoruz. Bu arada vergi ve yargı gelirlerinin toprağa bağlı rantın miktarını aştığını, en sonunda da 12. ve 13. yüzyılda köylülerin bu yeni senyörel zoralım biçimlerinden bir tür özgürlük/azatlılık elde ettiğini öğreniyoruz.

Sonuç açıktır. Değerli bir Ortaçağ tarihi uzmanı olan Hilton son derece yanıltıcı bir feodal artık aktarımı tablosu çizmektedir. Aslında buradaki cümlelerin hemen tümü tek tek ele alındığında doğrudur. Fakat bütün bu cümlelerin serfliğin tabiatındaki büyük değişim ve komutasyondan söz eden bir pasajla başlayan bir metinde arka arkaya gelmeleri ister istemez ortaya kabul edilmesi mümkün olmayan bir komutasyon açıklaması çıkarmaktadır.

Önce 9. yüzyılda emek rantın hakim olduğu belirtilmekte; sonra 10. ve 11. yüzyılların siyasî gelişmeleri ve hemen ardından rezervin parçalanması ve emek rantın ortadan kalkması anlatılmaktadır. Metinden bu değişikliklerin 10. -11. yüzyıllardaki siyasî gelişmelerle bağlantılı olduğu ve emek rantın yalnızca 10. yüzyıla kadar hakim olduğu sonucu çıkmaktadır. Oysa Hilton'ın iktidarın parçalanması ve bölge senyörlerinin ortaya çıkmasıyla para rantın hakim olması arasında ortalama olarak 2 yüzyıl olduğunu, emek rantın hakimiyetinin Karolenj dönemiyle sınırlı olmadığını çok iyi bilmesi gerekir. Bu arada Hilton emek rantın neden ortadan kalktığına dair gerçek bir açıklama yapamamış olduğundan bu eksiği gidermek için 12. yüzyıla gelindiğinde zaten yardım vergisi ve diğer vergi gelirlerinin renttan daha büyük bir meblağa ulaştığını söylüyor. **Ban** ve yüksek yargı sahibi az sayıdaki bölge senyörü için bu belki doğru olabilir. Fakat eğer Hilton bir bütün olarak soyluluğun artık aktarımını kastediyorsa bu feodalizm hakkındaki bilgilerimizde önemli bir değişiklik anlamına gelmektedir. Bu durumda Hilton iddiasını açık biçimde kanıtlamak zorundadır.

Aynı girişte Hilton şöyle der: "Ticaret sermayesinin veya kentsel zanaatlerin gelişimini kent özerkliğine bağlamak (Mark-

sist olmayan tarihçiliğin bir kavramı olan) hükümranlığın parçalanmasını vurgulamak anlamına geleceğinden yanlış olur... en geniş siyasî bağımsızlığa sahip kentler her zaman ekonomik ve toplumsal olarak en gelişmiş olanlar değildir. Ortaçağ Avrupa'sının en büyük kenti olan Paris buna iyi bir örnektir "[209].

Hilton'un hiç bir teorik gerekçe göstermeden hükümranlığın parçalanmasını Marksist olmayan tarihçiliğin bir kavramı olarak niteleyip kent özerkliğinin önemini a priori olarak reddetmesini düzeysiz bir dogmatizm örneği olarak kınamakla yetiniyorum. Ticarî sermayenin feodalizmde başka hiç bir prekapitalist üretim tarzında görülmedik ölçüde gelişmesinin kent özerkliğine bağlı olduğunu savunmak, en bağımsız kentlerin her zaman en gelişmiş kentler olacağı gibi çocukça bir iddiada bulunmak anlamına gelmez. Bu, yalnızca Dobb ve Hilton gibi zengin ve karmaşık tarihî süreçleri basit lineer fonksiyonlara indigeme merakında olanların yapabileceği bir çıkarımdır. İkinci olarak, özerklik, adı üstünde, özerklik demektir. Bir kentin özerk olması için ille İtalyan kentleri gibi bağımsız devletçikler haline gelmesi gerekmez. Kentler bölümünde gördüğümüz gibi, krallık gücünü en fazla hisseden Paris ve Londra'nın sahip olduğu ayrıcalıklar ve haklar onları özerk kılmaya yeterliydi. Bu kentlerin özerkliğinin ne anlama geldiğini kavramak için konumlarını meselâ Yakındoğunun Türk-İslâm devletlerindeki kentlerin konumuyla karşılaştırmak yeterli olacaktır.

Geçiş tartışmasına orijinal katkısında Batı Avrupa feodalizminin evrimini açıklamaya çalışırken, feodalizmin tarihî hakkında daha geniş bir bilgi sergilemesine ve daha sofistike bir diskura sahip olmasına rağmen Hilton esas olarak Dobb'un izinden yürür. Bu, feodalizmin evrimini meta ekonomisinin büyümesini ve dönüştürücü etkilerini, feodal üretim ilişkileri temelinde örgütlenmiş toplumla üretim araçları arasındaki etkileşimi göz ardı ederek yalnızca karikatür düzeyine indirgenmiş sınıf mücadelesine dayanan mekanik bir modelle açıklamaya çalışmak anlamına gelmektedir. Hilton'a göre feodalizmin "temel itici gücü" (**prime mover**) rant mücadelesidir [210].

209 ibid., s. 19.
210 Hilton, "*A Comment*", s.115.

"Sınıf gücünün muhafazası ve mümkünse genişletilmesi, feodal ekonominin ve feodal politikanın itici gücüdür. Bu nedenle rantın maksimize edilmesi gerekiyordu" [211]. İkinci cümlenin anlamı açık değildir. Eğer genel olarak soyluluğun mümkün olduğunca çok rant elde etmek istediği belirtiliyorsa, bu herkesin kabul edeceği bir totolojidir. Fakat metnin devamından Hilton'ın da Dobb gibi sömürü oranının feodalizm boyunca artmasından söz ettiği anlaşılmaktadır. Hilton'ın bu artışın varlığını kanıtlamak için ileri sürdüğü nedenler, Dobb'un çalışmasında karşımıza çıkanlarla aynı. Birincisi, vassalite ağının genişlemesiyle soyluluğun nüfusunun artması. Hilton aynen giriş yazısında yaptığı gibi, birkaç yüzyıllık zaman uyuşumsuzluklarının üzerinde durmaya gerek görmeden yine Karolenj Devletinin çöküşüyle iktidarın parçalanması ve vassallerin sayısının artmasını anlatıyor. Oysa feodal mülkiyet-siyaset yapısının oluşumu çok büyük ölçüde 11. yüzyılda tamamlanıyor, feodalizmin bunalımı ise 14. yüzyılda. Hilton bir de mevcut sınıfsal gücün genişletilmesi zorunluluğundan söz etmektedir. Feodal üretim tarzı statik değildi. Ticaret hacmi, ve daha düşük bir hızla olsa da tarımsal verimlilik feodalizmin genişleme dönemi boyunca artmıştır. Fakat siyasî mücadelelerin perspektifini belirleyen nispeten kısa zaman dilimleri açısından bakıldığında bu gelişmeler siyasî gücün genişletilmesi hedefine temel oluşturamayacak kadar yavaştır. Bu nedenle feodalizmde genişlemenin en genel, en rasyonel ve en kârlı biçimi fetihtir [212]. Fetih eyleminin nesnesi olan toprak sınırlı olduğundan, güç genişletme mücadelesi bir "sıfır toplamlı oyun"dur. Bu mücadelede bir tarafın kazancı, diğer tarafın kaybı olur. Bu süreçte ele geçirilecek toprağın miktarının veya tahakküm altına alınacak üreticilerin sayısının artması söz konusu olmadığından, feodalizm boyunca süregelen bu mücadelelerin neden zaman içinde otomatik olarak soylu nüfusunun artmasına yol açması gerektiği belli değildir.

Hilton'ın, soyluluğun gelir ihtiyacının artmasını açıklamak için ileri sürdüğü nedenlerden bir tanesi mantıken tutarlıdır ve

211 *ibid.*, s.114.
212 Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, s.31.

tarihî bulgularla desteklenebilir:"İç ve dış pazarın gelişmesi" [213].

Soyluların ve köylülerin üretilen artıktan daha çok pay almak için farklı biçimler altında sürdürdükleri kesintisiz mücadelenin feodalizmin bütün aslî süreçlerine damgasını vurduğu aşikârdır. Fakat bu mücadeleyi inandırıcı olmayan argümanlarla feodalizm boyunca soyluluğun el koyduğu artığın oranının artması "yasası" haline getirmek ve üretim ilişkileri-üretim güçleri diyalektiğini **de facto** bir yana koyarak bu "yasayı" feodalizmin tarihinin somut seyrini açıklayabilecek bir "temel güç" olarak sunmak hatalı bir tutumdur. Ticaretin gelişmesinin soyluluğun gelir ihtiyacını arttırdığı kesindir. Fakat kronolojik olarak bu artış tarımdaki ve genel olarak ekonomideki büyüme sürecine denk düştüğü için soyluluğun artan giderlerini karşılamak için köylülüğün sömürülme oranını arttırmak zorunda olduğu **a priori** olarak iddia edilemez. Kaldı ki soyluluğun sömürü oranını arttırmak istemesiyle arttırması apayrı şeylerdir. Öte yandan tarımdaki bunalımın feodalizmin genel bunalımına dönüşmesinin hem köylülüğün sömürülme oranının, hem de mutlak olarak soyluluğun gelirlerinin azalmasıyla gerçekleştiği yeterince belgelenmiştir.

Tarihi maddecilik içinde feodalizmden kapitalizme geçiş tartışılmasında önemli katkılardan biri de Robert Brenner'in 1976'da yayınlanan uzun makalesidir [214].

Brenner'ın yazısının temel ekseni, ticaret merkezli ve demografik yaklaşımlar olarak adlandırdığı feodalizm yorumlarına karşı sınıf yapısının, sınıflar arası güç dengesinin vurgulanmasıdır. Brenner nüfus (emek)/toprak oranının azalmasının kendiliğinden serfliğin çözülmesine yol açmayacağını söylüyor ve şöyle diyor: "Nüfus baskısının toprak üzerindeki etkisinin belirlenmesi toprak sahibi/köylü sınıf ilişkisinin nitel karakterinin öncel belirlenmesine tabidir" [215]. Çok doğru. Feodalizmin evrimini yalnızca ticaretin geliştikçe feodalizmi doğrusal bir bağıntıyla çözmesiyle veya çevrimsel demografik hareketlerle açıklama çabalarına karşı Brenner'ın tarihi maddecilik açısından

213 Hilton, *op.cit.*, s.114.
214 Brenner, *"Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe"*
215 *ibid.*, s.22.

belirleyici önemi olan sınıf mücadelesi perspektifini gündeme getirip vurgulaması çok yerinde. Bu noktadan hareketle, Brenner'ın feodal dinamiğin tek yanlı açıklanması girişimlerine karşı, toplumun maddi yeniden üretimindeki, tarımdaki, meta üretimi ve dolaşımındaki, nüfustaki gelişmelerle sınıfsal yapı arasındaki etkileşimi temel alan, yani üretim güçleri ve üretim ilişkileri diyalektiğine dayanan bir alternatif üretmesi beklenirdi. Ne yazık ki Brenner bunu yapmıyor. Sınıf yapısı dışında kalan ve kendisinin kısaca "ekonomik" terimi altında topladığı yapı ve süreçlerin tek başına feodalizmin döşümünü açıklamakta yetersiz kalacaklarını savunduktan sonra bir adım daha atıp bunların yetersiz değil, gereksiz de olduğu noktasına varıyor.

Gerçekten de, Brenner'in bize sunduğu geçiş dinamiği alternatifinde, sınıf ilişkilerinin maddi üretimdeki gelişmelerden etkilenmesine yer yoktur." Belli demografik ve ticari değişikliklerin gelir dağılımı ve iktisadi büyümedeki uzun vadeli trendleri ne şekilde ve ne ölçüde etkileyeceğini belirleyecek olan sınıf ilişkilerinin, sınıf gücünün yapısıdır- ve bunun tersi doğru değildir [216]. Brenner'a göre iktisadi gelişme, yeni sınıf ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla bağlantılıdır ve "bu yeni sınıf ilişkileri daha önceki göreli özerkliğe sahip sınıf mücadelesi süreçlerinin sonucuydular" [217].

Meta üretiminin yükselişi, tarımın çizdiği çıkışlı ve inişli grafik ve buna bağlı olan demografik trendler, tarihsellikten yoksun ekolojik modellerle veya her toplum için genel geçerli parasallaşma mekanizmalarıyla açıklanamaz. Bu süreçlerin bütünsel olarak kavranması, ancak bu süreçlerin taşıyıcısı olan insan topluluğunun yeniden üretimini feodal üretim tarzı örgütlenmesi içinde gerçekleştirdiğini hesaba katmakla mümkün olur. Tarımdaki, nüfustaki ve sanayideki değişiklikler, meta üretiminin yükselişi ve kentleşme süreçleri gelişmelerinin her aşamasında mevcut sınıf yapısı tarafından yoğurulurlar. Öte yandan bunlar da sürekli olarak, kendilerini biçimlendiren sınıf yapısı üzerinde etkide bulunurlar. Bu karşılıklı etkileşim içinde sınıf ilişkileri ve sınıflar arası güç dengesi yavaş yavaş dönüşür

216 *ibid.*, s.15.
217 *ibid.*, s.18.

ve açık bir sınıf çatışmasında mevcut sınıf yapısının yıkılacağı bir an gelir. 11. yüzyılda köylülüğün en ağır şartlarda serfliğe mahkum olması sonucunu doğuran feodal sınıf yapısının 14. ve 15. yüzyıllarda serfliğin çözülüşüne engel olamamasını Brenner nasıl açıklıyor? Sınıf yapısının kendi "iç dinamiğindeki" gelişmelerle mi?

Brenner'in üretim güçleri ve üretim ilişkileri diyalektiğini yakalamak gibi bir kaygısı yok. Böyle bir kaygısı olmadığı ölçüde de tarihi maddecilikten uzaklaşıyor ve daha sofistike argümanları olsa da Dobb ve izleyicileriyle aynı paralele düşüyor. Ona göre toplum biçiminden öbürüne geçişi sınıf yapısındaki değişiklikler belirliyor, mevcut sınıf yapılarını ise "göreli özerkliği" olan daha önceki sınıf mücadeleleri. Bu göreli özerklik kulağa hoş gelen bir laf, fakat Brenner'ın yaklaşımı içinde içeriksiz bir kavram olarak kalıyor; çünkü yazının hiç bir yerinde sınıf yapısıyla karşısında göreli özerkliğe sahip üretim güçleri arasında bir bağlantı kurma çabası yok. Brenner bize sınıf yapılarının birbirini belirlediği bir kısır döngü modeli sunuyor. Kapitalizme geçiş feodalizmin sınıf yapısıyla belirlenirken feodalizmin oluşumunun köleci üretim tarzının mı yoksa Cermen oymak toplumlarının sınıf yapısıyla mı belirleneceğini yazara sormak gerekiyor. Peki sınıfsız toplumdan ilk sınıflı topluma geçişi ne belirledi acaba?

Brenner'in sınıf yapısını üretim tarzının genel dinamiğinden keyfi olarak ayırması onun tarihi süreçleri açıklamasını imkansız kılar. Doğu Avrupa ve Batı Avrupa köylülüğünün farklı kaderini açıklama girişimi, bu başarısızlığa iyi bir örnektir. Brenner işe, Batı'da serfliğin çözülüşünü açıklamada kentlerin rolünü inkar etmekle başlar. İki argümanı vardır. Birincisi, kentlerin nüfusu azdır, bütün kır ahalisine sığınak oluşturamazlar [218]. Ayrıca sermaye ve beceriden yoksun serflerin kentte iş bulmaları zordur. Birçok bakımdan çıkarları mevcut düzenin devamından yana olan zengin eşrafın da soyluluğu desteklemesi beklenir.

Her şeyden önce, kentlerin varlığının genel olarak meta ekonomisinin gelişmesinin bir parçası olduğunu, kentlerin Batı'da tarım ürünleri için pazar oluşturmaları ve varlıklarıyla köylüler

218 ibid., s.38.

ve soyluluk arasındaki güç dengesini uzun bir dönem içinde değiştirdiğini unutarak kentlerin serfliğin çözülüşündeki rolünü yalnızca feodalizmin bunalımı sırasında serflere sığınak sağlamalarına indirgemek sorunun çarpıtılmasıdır. Üstelik kentlerin bütün kır nüfusuna sığınak olamayacağı argümanı da fazlasıyla naiftir. Kentlere göç hareketinin soyluluğun serflere yönelik baskısında frenleyici rol oynaması için bu nüfus akışının, azami üretim için gerekli optimal nüfusun küçücük bir yüzdesini etkilemesi bile yeterlidir. Hele feodalizmin bunalımı boyunca şiddetli bir işgücü kıtlığı yaşandığı düşünülürse, serfliğin çözülmesinde bir dönüm noktası olan bu dönemde kente göçün manor üretimi üzerindeki etkisinin daha da belirleyici olacağı açıktır. Feodalizmin evriminin en iyi belgelenmiş ve araştırılmış olduğu İngiltere'de bu durum açık seçik görülmektedir. 14. yüzyılın ikinci yarısında senyörlerin parlamentoya yaptığı yazılı şikayetlerde önceleri ücretlerin yükselmesinden ve serflerin feodal yükümlülüklerini yerine getirmemek için direnmelerinden yakınılırken, özellikle 1381 ayaklanmasından sonra serflerin statülerinin verdiği hakla kendilerini koruyan kentlere kaçmaları başlıca şikayet konusu haline gelmiştir [219].

13. ve 14. yüzyıllar içinde kent yönetimlerini ellerine geçiren büyük tüccarların çıkarlarının büyük ölçüde mevcut düzenin devamıyla uyum içinde olduğu doğrudur. Fakat bu her konuda çıkarlarının feodal soylulukla çakıştığı anlamına gelmez. Kentsel toplumun feodalizme özgü ayrıcalıklar ve tekeller sayesinde düzenle en çok bütünleşmiş unsuru olan zengin eşraf bile, doğal ekonomi ve iktisat dışı baskıyla gerçekleşen artık aktarımına dayanan bir toplumsal formasyonda meta üretimi ve mübadelesinin taşıyıcıları oldukları ölçüde, öznel niyetlerinden bağımsız olarak, objektif konumlarından ötürü aristokrasiyle her zaman uyum içinde olamazlar. Batı Avrupa kentlilerinin hemen tamamının kır kökenli olduğu, birçok kentin kurulduktan sonra da gelişmek için sürekli bir nüfus akışına ihtiyaç duyduğu ve kentlerin feodal ekonominin genişleme döneminde kırdakinden daha hızlı ve sürekli bir demografik büyüme gösterdiği iyi bili-

219 Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, s.29.

nen olgulardır [220]. Birçok kentin sürekli bir nüfus akışına gerek duyması, kentli nüfusun doğal artışının meta ekonomisinin büyümesinin yarattığı işgücü talebini karşılayamamasının sonucudur. Hele kentlerin kırsal nüfusa sığınaklık yapma işlevinin en çok önem kazandığı bunalım döneminde nüfus azalmasından kırdan daha çok etkilenmiş olan kentlerin taze nüfusa şiddetle ihtiyaç duymuş olduğu açıktır. İngiltere'de feodal bunalım döneminde kent işverenleriyle toprak sahipleri arasında işgücü sağlanması konusunda şiddetli bir rekabet yaşanmıştır. Bu rekabetin belgelerinden biri, 1376 yılında çıkarılan ve usta zanaatkârları tarımda işgücü sıkıntısı olan bölgelerden çırak almamaları için uyaran emirnamedir [221]. Bütün bunlara rağmen Brenner'in neredeyse kırdan kente göçün varlığını sorgular bir tavır içine girmesi yalnızca akıntıya karşı kürek çekmektir.

Kentler, işlev biçimleri ve varlıklarıyla nesnel olarak senyör ve serf arasındaki bağımlılık ilişkisindeki güç dengesinin değişmesine yol açmışlardır. Fakat bu bize kentlerin Batı Avrupa köylülüğünün serfliğin ilgasına yönelik mücadelesinde çoğu kez öznel olarak da köylülüğün safında yer aldığını unutturmamalıdır. Burada altı çizilmesi gereken nokta, kentlerin yalnızca yönetimi elinde tutan eşraftan ibaret olmayıp kalabalık bir küçük zanaatkâr ve mülksüz emekçi kitlesi barındırmalarıdır. Bunların her ikisinin de kent zenginleri ile, özellikle ikincisinin de soylulukla aralarında açık bir çıkar çatışması vardır. Bu nedenle yönetici tabaka köylülüğün mücadelesinden yana tavır almamış olsa bile, bu kentin otomatik olarak serfleri desteklemediği anlamına gelmez. Bunun tersini savunmak, kent içindeki sınıf mücadelesini ve güç dengesini göz ardı edip kent emekçilerini eşrafın kuklaları haline indirgemek olur. Brenner bu hususu tamamen unutmuş gözüküyor.

Nitekim köylü isyanlarını incelerken kısmen Fransa'da özellikle de Çukur Ülke, İngiltere ve Almanya'da eşraf düzen saflarında yer alırken yoksul kent emekçilerinin köylüleri desteklediğini gördük.

Serfliğin çözülmesinde kentlerin rolünün önemli olmadığını

220 Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, s.219.
221 Hilton, *op.cit.*, s.39.

kanıtlamak için Brenner kent emekçilerinin köylülere belki de en çok destek oldukları, kentlerin serfliğin çözülüşünde öznel etkisinin de en belirgin olduğu Vlaanderen ayaklanmasına değinerek şöyle diyor: "....köylü unsuru özgürlüğünü daha o dönemde kazanmıştı (veya hiç serfleştirilmemişti), bu nedenle burada hiç bir zaman kırsal bir bağımlılık düzenine karşı kentsel muhalefet söz konusu olmamıştır" [222].. Brenner'ın ilk hatası, feodal hukukun (bizim şimdiye kadar "dar anlamda serf" diye ayırdığımız) serf kategorisini veri olarak kabul etmesidir. Oysa senyörle olan ilişkileri kapitalizmdeki gibi iki özgür iktisadi ajanın ilişkisi haline gelmiş olmadığı, senyörün siyasi-hukuki tahakkümünü içerdiği için, yükümlülükleri daha hafif olsa da, çoğu zaman sabit rant ödeme hakkını kazanmış olsalar da, feodalizmin "özgür" köylüleri de tarihi maddecilik açısından serftir. İkinci olarak da, Brenner kentlerin genel olarak meta ekonomisinin gelişmesi bağlamındaki uzun vadede gerçekleşen ve serfliğin çözülmesinde asli öneme sahip olan objektif etkilerini gözardı edip, kentlerin rolünü yalnızca köylü ayaklanmalarına destek verip vermemelerine, yanlış olarak bir bütün halinde mütalaa ettiği kentlilerin serfliğe yönelik öznel tavırlarına indirgemektedir. Vlaanderen'deki serf-senyör ilişkilerinin seyri meta ekonomisinin ve onun odak noktaları olan kentlerin serfliğin çözülüşündeki rolünü çürütmek bir yana, bilâkis daha önce gördüğümüz gibi bu etkileşimin en açık örneklerinden birini sunmaktadır.

Kentlerin serfliğin çözülüşündeki rolünün asıl niteliğini kavramaması Brenner'ı bu rolün varlığını reddetmeye götürür. Bu rol reddedilince de Brenner'ın Doğu Avrupa'nın farklı gelişme çizgisini açıklaması imkânsız hale gelir. Brenner 15. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'da serfliğin tesisini açıklamak için buralardaki yerleşimin kolonyal karakterde olması ve senyörler öncülüğünde gerçekleştirilmesi yüzünden köylülüğün örgütlenmesinin daha zayıf olduğunu, bu nedenle köylülüğün serfleştirilmeye direnemediğini öne sürüyor [223].

Batı Avrupa'da genellikle bir köy birkaç manor arasında

222 Brenner, *op.cit.*, s.40.
223 *ibid.*, s.42-45.

paylaşılmışken Doğu'daki yeni kurulan köylerin tek bir senyöre tâbî olmasının köylülerin manevra alanını daraltması beklenir. Bununla birlikte, daha önce de gördüğümüz gibi yeni kurulan köylere yerleşenlere tanınan çok elverişli şartlar onları Batı'nın köylülerine kıyasla çok avantajlı kılıyordu. Yükümlülüklerin daha hafif olması, irsî tasarruf hakkı, hareket özgürlüğü gibi bireysel kazanımların yanı sıra kolonizasyon bölgelerinde **Gemeindeler** daha yaygın ve sistematikti ve köylülerin özyönetimi senyör gücü karşısında daha özerkti [224]. Alçak yargının **Gemeindenin** elinde bulunması Batı Almanya'da istisna iken Doğu'nun yeni yerleşimlerinde **kural** haline gelmişti [225]. Bu nedenle sırf yerleşimin kolonyal niteliğinden yola çıkarak Doğu Avrupa kolonilerinde köylülüğün soyluluk karşısındaki konumunun daha zayıf olduğunu iddia etmek şaşırtıcı görünmektedir. Bu konuda kendisine benzer bir eleştiri yönelten Wunder'e cevap verirken Brenner göçmenlere ilk başta çok elverişli şartlar sunulduğunu kabul etmekte, fakat bu haklar köylülüğe senyörler tarafından verilmiş olduğu için köylülüğün konumunun zayıf kaldığını söylemektedir [226]. Brenner burada verilen hakların alana gerçek anlamda bir avantaj sağlamayacağı, zamanı gelince verildiği gibi geri alınabileceği şeklinde bir mantık yürütmektedir. Neye istinat ettiği belli olmayan bu tür bir önermeyi kabul etmek için hiç bir neden yoktur. Batı Avrupa'da feodalizmin oluşum döneminde soyluluğun bazı haklar ihsan ettiği birtakım ayrıcalıklı gruplar (İngiltere'de **sokemen**, İtalya'da **castellani**, Almanya'da **Königsfreien** gibi) daha sonraki dönemlerde soyluluğa karşı verilen mücadelelerde bu avantajlarından yararlanmışlardır. Soyluluğun sonraki dönemlerde bu hakları silip geri alabilmesine pek rastlanmamaktadır.

Brenner Batı'daki köylü topluluklarının daha güçlü olduklarını kanıtlamak için bir de bunların daha eski olduğundan söz etmektedir [227]. Bir köy topluluğunun durduğu yerde eskidikçe

224 Franz, *Geschichte des deutschen Bauernstandes*, s.51, Wunder, "Peasant Organization and Class Conflict in Eastern and Western Germany" s.92; Wunder, Die *bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, s.44-45.

225 Wunder, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, s.44.

226 Brenner, *"The Agrarian Roots of European Capitalism"*, s.277-278.

227 *ibid.*, s.277

şarap gibi olgunlaşarak güç kazanmasının nedeni ne olabilir? Brenner bu zamansal güçlenmenin mekanizmasını açıklamalıdır!

Görüldüğü gibi şimdiye kadar yalnızca Doğu Avrupa'daki kolonizasyon hareketiyle kurulan yeni yerleşimlerden söz ettik. Oysa kolonizasyon hareketinin yayıldığı alanın büyük bölümünde göçmenler nüfusun küçük bir bölümünü oluşturduğu gibi, bu hareket Rusya'ya da ulaşmamıştır. Bu şartlar altında zaten Doğu ve Batı Avrupa'da serfliğin farklı seyrini yalnız kolonileri göz önünde tutan bir bakış açısıyla açıklamak söz konusu olamaz. Brenner'in ise Doğu Avrupa hakkında kolonizasyondan bağımsız olarak söyleyebildiği şundan ibarettir: "....Doğu Avrupa senyörleri köylülüğü yalnızca kendi siyasî örgütlenmelerinin düzeyini yükselterek serfleştirebildiler" [228]. Evet sorunun çözümü bu denli basittir. Feodalizmin genel bunalımıyla karşılaşan soyluluk derhal siyasî örgütlenmesini geliştirerek köylüleri serfleştirmekte, fakat ne hikmetse Batı Avrupa aristokrasisi aynı basireti gösteremeyerek siyasî örgütlenme düzeyini yükseltmeyip henüz serflik bağlarını koparamamış bir köylülükle başa çıkamamaktadır.

Artık noktayı koymak gerekiyor. Feodalizmin bunalımının Batı'da serfliğin çözülmesini hızlandırırken Doğu'da köylülüğün serfleştirilmesi sonucunu doğurmasını, Doğu Avrupa'nın tarihî ve coğrafî şartlardan kaynaklanan genel iktisadî geriliğini, dolayısıyla meta ekonomisinin ve kentlerin az gelişmişliğini çıkış noktası olarak almadan açıklamaya imkân yoktur.

Brenner'ın üretim güçleri üretim ilişkileri diyalektiğinin ve bu arada meta ekonomisinin gelişiminin önemini reddetmesi, onu feodal bunalımın ortaya çıkışını açıklama çabasında ister istemez Dobb ve Hilton'la aynı çizgiye düşürür. "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe" başlıklı ilk makalesine yöneltilen eleştirileri cevaplamak için yazdığı "The Agrarian Roots of European Capitalism" adlı yazısında Brenner bu konuyu ele alırken daha önce Dobb ve Hilton'ın ileri sürmüş oldukları feodalizm boyunca el konulan artık oranının artması tezinin daha esnek ve utangaç bir varyantını savunur.

228 *ibid.*, s.282.

Brenner işe toprak arzının sabit olduğunu vurgulayarak ve tarımsal verimliliğin feodal ilişkilerin getirdiği kısıtlamalar nedeniyle ancak bir noktaya kadar arttırılabileceğini belirterek başlar. Bu doğru saptamalardan sonra, "siyasî birikim" adını verdiği mekanizmaya dayanan modelini kurar. "Yeni tarım alanları açma veya ekili arazi satın alma dışında senyörler gelirlerini sistematik olarak yalnızca ya birbirlerinden alarak ya da köylüleri daha çok sömürerek arttırabilirlerdi. Böylece feodalizm boyunca (circa 1000-1100'den itibaren) görülen "siyasî birikim"e (yani daha büyük ve daha etkin askerî örgütlenmeye ve/veya daha güçlü artık aktarma mekanizması kurulmasına) yönelik uzun dönemli eğilimin sistemin uzun dönemli büyüme potansiyelinin kısıtlı olması tarafından belirlendiği veya bir ölçüde tarımı genişletmeye veya verimini yükseltmeye bir alternatif olduğu söylenebilir" [229]. Siyasî gücün arttırılması vassalite ağının genişlemesi ve **fief** temliklerinin artmasını gerektirir. Senyörün gücünü arttırmak için yaptığı temlikler vassallerin bağımsızlığını artıracak, bu da yeni bir anarşi kaynağı olacaktır. Bu da uzun vadede yeni temlikler yapılmasını zorunlu kılacaktır [230].

Ayrıca senyörlerin köylüleri daha etkin olarak sömürmek için daha güçlü zor mekanizmaları geliştirmeleri diğer senyörlere yönelik bir tehdit de oluşturacaktır. Böylece "siyasî birikim" bir zorunluluk haline gelir ve kendi kendini idame etme ve otomatik olarak genişleme özelliği kazanır [231]. Buna ilâveten, "senyörler gittikçe daha iyi örgütlenen köylü topluluklarından artık aktarmak için daha geniş, daha gelişmiş, siyasî işbirliği biçimlerine ihtiyaç duyuyorlardı" [232]. Bu arada Brenner ticaretin gelişmesini de bu mekanizmaya bağlayarak önemli bir sorunu halletmektedir:" Bu bağlamda, ticaret büyük ölçüde özellikle genişleyen siyasî birikimin ihtiyaçları tarafından körüklenen hâkim sınıfın artan tüketim ihtiyaçlarına bağlı olarak genişliyordu" [233].

Görüldüğü gibi Brenner modelini kurarken feodalizmin oluşum aşamasında bile feodal soyluluğun her zaman sınırsız bir

229 *ibid.*, s.238.
230 *ibid.*, s. 239.
231 *ibid.*, s.238-239.
232 *ibid.*, s.239.
233 *ibid.*, s.241.

gelir artışı ihtiyacı içinde olduğu varsayımını veri olarak almaktadır. Modelin mantıkî tutarlılığı tamamen bu varsayımın doğruluğuna bağlıdır. Bilindiği gibi, "ürünün değişim değerinin değil, kullanım değerinin hâkim olduğu bir iktisadî toplum formasyonunda artık emek küçük veya büyük çapta olabilen ihtiyaçlar tarafından sınırlanır; bizatihî üretimin karakterinden sınırsız bir artık emek ihtiyacının kaynaklanması söz konusu olamaz" [234]. Bu nedenle Batı Avrupa feodalizminin doğuşuyla başlayan bir artık aktarımını sınırsız olarak arttırma eğilimi varsayımı açıklanmaya muhtaçtır. Hilton ve Dobb'un benzer iddialarını eleştirirken de belirttiğim gibi, feodalizmde ticaretteki ve genel olarak üretici güçlerdeki gelişmelerden bağımsız olarak soyluluğun gelir ihtiyacının sömürü oranının yükselmesine yol açacak derecede ve sürekli kendi "iç dinamiğiyle" artması için hiç bir teorik neden veya tarihî kanıt yoktur. Feodalizmin genişleme döneminde köylülüğü denetim altında tutacak zor mekanizmasını da içeren askerî örgütlenmesinin boyutlarında bir gelişme olmuşsa bu ya genel ekonomik büyümeyle bağlantılıdır (denetlenecek nüfusun ve ekili alanların artması gibi) veya ülkelerin özgül siyasî şartlarının sonucudur. Feodalizm boyunca soyluluğun askerî örgütlenmesinin her türlü etkiden bağımsız olarak Avrupa çapında sistematik olarak arttığını, bu artışın sömürü oranının yükselmesi şeklinde köylülüğe yansıyarak tarımda bunalıma yol açtığını düşünmemizi gerektirecek hiç bir bulgu yoktur. Gerçi 14. yüzyılda Batı Avrupa çapında savaş ve talanın artmasına rastlanmaktadır; fakat bu tarımın gerilemesiyle gelirleri azalan soyluluğun bunalıma bir tepkisidir; herhangi bir otomatik zorunlulukla feodal siyasî örgütlenmenin kendi iç dinamiğinden kaynaklanmamıştır [235]. Öte yandan Brenner'ın askerî örgütlenmenin çapının büyümesini vassalite ağının genişlemesiyle eşitlemesi de yanlıştır. Tarımda verimin pek hızlı artmadığı düşünülürse, sabit toprak miktarının en fazla kaç manora bölünebileceği konusunda kesin bir sınırlamayla karşılaşacağı açıktır. Nitekim feodalizmin oluşum döneminden sonra mevcut

234 Marx, *Das Kapital*, Bd.1, s.250.

235 Eğer gelişen savaş araçları teknolojisinin askerî örgütlenmeyi geliştirmesi söz konusuysa, bunun özgül olarak feodal üretim tarzıyla bağlantılı olmadığı ortadadır.

fieflerin sürekli bölünerek daha çok **fief** yaratılması gibi genel bir eğilime rastlanmamaktadır. Çeşitli dönemlerde askerî nüfusta görülen artışın mini-**fief**ler temliki yöntemiyle değil de ücretli maiyetler kurmak yoluyla gerçekleştirilmiş olduğu muhakkaktır. Öte yandan, meselâ henüz meta dolaşımının en alt düzeyde, dolayısıyla ihtiyaçların da en sınırlı olduğu 10. yüzyılda, Fransa'da Karolenj valilerinin soyundan gelen bir kont çok geniş topraklarından küçük bir bölümünü **fief** olarak verdiği zaman geri kalan topraklarındaki sömürü oranını derhal aynı yüzdelik oranla arttırması gerektiği ileri sürülebilir mi?

Ticaret soyluların tüketim alışkanlıklarını genişletmiş, doğal olarak soyluların tüketiminin artması da ticareti teşvik etmiş, bu sürece bir süre sonra zanaatler de eklenmiştir. Tabiî ki zaman zaman alevlenen savaşların ticareti ve zanaatleri canlandırdığı olmuştur; fakat genel olarak ticaretin gelişimini açıklamak için kendisi çürük temellere dayanan bir "siyasî birikim" mekanizmasını ticaretin itici gücü yapan bir teoriye ihtiyaç olduğunu sanmıyorum.

Bitirirken son bir soru: Brenner askerî gücün gelişmesini zorunlu kılan nedenlerden birinin de köylülerin gittikçe daha iyi örgütlenmesi olduğunu söylüyor. Peki köylü örgütlenmesinin zaman içinde gelişip güçlenmesinin nedeni ne acaba? Köylüler arası dayanışmanın kendi "iç dinamiği" mi?

BİTİRİRKEN

Batı Avrupa'da serfliğin çözülüşünün incelenmesi, bu sürecin meta ekonomisinin ve kentlerin gelişimiyle sıkı bir bağlılık içinde gerçekleştiğini göstermektedir. Kentlerin ve meta ekonomisinin gelişimi bakımından Avrupa'nın en ileri ülkesi olan İtalya'da bu süreç hızla ilerleyerek feodal bunalımdan önce tamamlanmış, bu ülkede büyük köylü ayaklanmaları görülmemiştir. Serfliğin çözülmesi sürecinin genel bunalımla birlikte hız kazandığı diğer ülkeler arasında da ilk büyük köylü ayaklanması bu ülkeler içinde pazar için üretimin en gelişmiş olduğu Çukur Ülkede meydana gelmiştir. Serfliğin çözülüşünün Avrupa çapında pazar için üretimin eşitsiz gelişmesiyle bağlantılı olarak sergilediği eşitsiz gelişme, tek tek ülkeler düzeyinde de görülmektedir. Kuzey Fransa'nın kimi yöreleri, Almanya'da Rheinland gibi meta üretiminin gelişmesinin ve kentlerin gücünün en üst düzeyde olduğu bölgelerde serflik daha hızlı olarak ve İtalya'da olduğu gibi daha az şiddetli mücadeleler sonucunda çözülmüştür. Köylülüğün aristokrasiye karşı mücadelesinde önemli bir rol oynayan İtalyan ve Fransız komünleriyle Alman Gemeindelerinin ortaya çıkması ve yaygınlaşması pazar için üretimin gelişmesiyle paralel olarak gerçekleşmiş, kırsal komünlerin gelişmesi birçok durumda kentlerin özerkleşmesi ile iç içe seyrettiği gibi genel olarak da kent örgütlenmesinin damgasını taşımıştır.

Feodal üretim tarzının tarihî evriminin doruğunda olduğu dönemde başlayan ve genel bunalımla büyük ivme kazanan köylülüğün antifeodal pasif ve aktif direnişlerinin zaman ve mekân içindeki dağılımı da meta ilişkilerinin kıra nüfuz etmesiyle yakın bir bağlantı içinde olmuştur. Bunalımla başlayan ve nihaî olarak serfliğin çözülmesiyle sonuçlanan uzun dönemli sınıf mücadelesinin doruk noktalarını oluşturan büyük köylü ayaklanmaları da feodalizm boyunca serf-senyör arasındaki güç dengesinin köylülüğün aristokrasiye karşı başarıyla direnebilmesini mümkün kılacak şekilde değişmesinin meta ekonomisi-

nin ve kentlerin gelişmesinin sonucu olduğunu açıkça göstermektedir. Bütün ülkelerde köylü ayaklanmaları kentlerin en yoğun, en güçlü, nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu, meta ekonomisinin kıra nüfuz etmesinin ve köylülüğün sınıflaşmasının en çok ilerlediği bölgelerde meydana gelmiştir. Metropol özelliği gösteren kentlerin varolduğu durumlarda, ayaklanmalar her zaman merkezinde bunların yer aldığı bölgelerde patlak vermiştir. Çukur Ülkenin en büyük üç kenti olan Brugge, Gent ve Ieper'i barındıran Vlaanderen, Londra merkezli Güneydoğu İngiltere, Paris merkezli Kuzey Fransa, Katalonya'da Barcelona çevresi... Bu büyüklükte kentlerin bulunmadığı Almanya'da da köylü savaşı kentlerin yoğun, ve kentle kır arasındaki ilişkilerin en çok gelişmiş olduğu güneybatıda meydana gelmiştir. Meta ekonomisinin ve kentlerin gelişmesi bakımından Almanya'da köylü savaşının yayıldığı alandan daha ileri olan bir tek bölge. vardı: Niederrhein. Bu bölgeye köylü savaşının sıçramamasının nedeni ise serfliğin burada daha önceki tarihlerde köylerin azat edilmesiyle ortadan kalkmış olmasıydı Zengin köylülerin ayaklanmaların önderliğini üstlenmesi ve başlıca itici gücünü oluşturması bütün isyanların ortak özelliğiydi. Bölgeler düzeyindeki iktisadî gelişmeyle soyluluğa karşı mücadelenin gelişmesi arasındaki doğru orantının aynı bölge içinde de geçerli olması, zengin köyler ayaklanırken hareketin yoksul köylere sıçramaması da en az bir ülke için (Fransa) belgelenmiştir. Katalonya'daki dışında bütün isyanlarda kentler öznel olarak da köylülüğün mücadelesine katkıda bulunmuştur. Bazı istisnalar dışında isyancı köylüleri kentlerin yoksul emekçileri desteklemiş, kent eşrafı ise büyük çoğunlukla soyluluğun safında yer almıştır.

Bütün bu olgular Batı Avrupa'da serfliğin çözülmesi sürecinin meta ekonomisinin kırsal üretime nüfuz etmesinden ve meta ekonomisi odakları olan kentlerin serf-senyör ilişkisi üzerindeki nesnel ve öznel etkilerinden bağımsız olarak kavranamayacağını göstermektedir. Kentlerin cılız bir gelişme gösterdiği Doğu Avrupa'da köylülüğün akibeti, kentlerin serfliğin çözülüşünde oynadığı rolün hayatî önemini bir olumsuz örnek olarak bir kez daha doğrulamaktadır. Serfliğin çözülmesine yol açan nesnel ve

öznel şartlar, gelişen ticaretle birlikte nakit ihtiyacı artan soyluluğun komutasyona yönelmesiyle başlayan ve serfle senyör arasındaki güç dengesini zaman içinde köylülük lehine değiştiren çok yönlü ve uzun dönemli bir sürecin ürünüdür. Doğal olarak, feodal üretim tarzının yapısal çerçevesi içinde cereyan eden bu süreci, bu yapıdan kaynaklanan belirlenmelerden ve feodal ilişkilerle olan etkileşiminden bağımsız olarak kavramak mümkün değildir. Kentler Batı Avrupa feodalizminin evriminde oynadıkları, başka hiç bir prekapitalist toplumda eşine rastlanmayan dönüştürücü rolü doğrudan doğruya feodalizmin siyasî-hukukî yapısına borçludurlar. Kentlerin hâkim sınıftan bağımsız bir güç olarak tarih sahnesine çıkması ve tarihte ilk kez meta üretimine yönelik kentle doğal ekonominin hâkim olduğu kırın dinamik bir karşıtlığa dayanan bir etkileşim içine girmesi feodal iktidarın parçalanmış niteliği sayesinde mümkün olmuştur. Kentlerin kır toplumu üzerindeki dönüştürücü etkileri de yalnızca feodal üretim tarzında gerçekleşebilirdi. Batı Avrupa'da meta mübadalesinin gelişmesi senyörlerin bireysel kararlarıyla komutasyonun yönelmeleri sonucunu doğurmuştur. Hâkim sınıfın merkezî biçimde örgütlendiği, toprak mülkiyetinin devlet tekelinde olduğu bir toplumda ticaretin bu tür bir dönüşüme yol açması söz konusu olamazdı. Yine aynı şekilde kent özerkliğini tanımayan bu tür bir toplumda, feodalizmde tek tek senyörlerin otoritesinden bağımsız olmaları sayesinde serfler için bir sığınak işlevi gören kentlerin böyle bir rol oynaması düşünülemezdi.

Feodal iktidar kentlerin dinamik gelişimine ve kır toplumu üzerinde icra ettiği dönüştürücü etkilere imkân tanımanın yanı sıra, doğrudan doğruya yapısal özellikleriyle de serfliğin çözülüşünü bir ölçüde kolaylaştıran şartlar yaratmıştır. Köylülüğün tahakküm altına alınmasının manor temelinde, merkezî bir örgütlenme olmaksızın gerçekleştirilmesi ve senyörler arasındaki rekabet potansiyeli köylülüğün manevra alanını genişletmiştir. Fakat bu etkinin meta ekonomisinin yol açtığı dönüşümlerin yokluğunda tek başına belirleyici olmadığı açıktır. Doğu Avrupa örneği, kentsiz bir feodalizmde serflik kurumunun farklı bir kadere sahip olacağını göstermektedir.

Batı Avrupa'da serfliğin çözülüşü sürecine ilişkin bu sapta-

malar, bizi doğrudan doğruya bu çalışmanın feodalizme yaklaşımının temel taşı olan şu sonuca götürmektedir: Prekapitalist toplumlarda üretim tarzı kavramı, münhasıran iktisadî bir kategori olarak tanımlanamaz.

"Kapitalizmden önceki sınıflı toplumlardaki bütün üretim tarzlarında doğrudan üreticilerin artık emeğine iktisat dışı zor yoluyla el konur. Kapitalizm tarihteki, doğrudan üreticilerin ürettiği artığa el konmasının 'saf' iktisadî bir biçime (ücret sözleşmesi: her saat ve her gün eşitsizliği ve baskıyı yeniden üreten özgür bireyler arasındaki eşit mübadele) büründüğü ilk üretim tarzıdır. Daha önceki bütün sömürü tarzları iktisat dışı (akrabalığa dayanan, geleneksel, dinî, hukukî veya siyasî) yaptırımlar aracılığıyla işlerler. Bu yüzden ilke olarak, bunları iktisadî ilişkilerden soyutlamak her zaman için imkân dışıdır. Prekapitalist toplumsal formasyonlarda akrabalık, din, hukuk veya devlet gibi 'üstyapılar' zorunlu olarak üretim tarzının aslî yapısına dahil olurlar. Artık aktarımının 'iç' bağıntısına doğrudan doğruya müdahale ederler. Buna karşılık tarihte ilk kez ekonomiyi formel olarak iç bütünlüğü olan (**self-contained**) bir sistem olarak ayıran kapitalist toplumsal formasyonlarda artık aktarımının 'dış' önşartlarını oluştururlar. Bu nedenle prekapitalist üretim tarzları siyasî, hukukî ve ideolojik üstyapıları devre dışı bırakılarak tanımlanamazlar; çünkü bu üretim tarzlarını birbirinden ayırdeden ekonomi dışı zorun türünü belirleyen bunlardır. Bir prekapitalist toplumsal formasyonu vasıflandıran hukukî bağımlılık, mülkiyet ve hükümranlık biçimleri ikincil önemde veya arızî epifenomenler olmanın çok uzağındadır. Tam tersine, o toplumsal formasyondaki hâkim üretim tarzının merkezî bileşenlerini oluştururlar" [236].

Salt teorik bir bakış açısıyla dahi açık seçik bir doğru olarak temayüz eden bu ilke, kapitalizm öncesi toplumsal formasyonların yapısal ilişkilerini ve evrimlerini açıklamayı mümkün kılabilecek bir kavramsal çerçeve oluşturabilmenin temel önşartıdır. Üretim tarzı kategorisinin tanımlanmasında kapitalizmle kapitalizm öncesi toplumlar arasındaki hayatî ayrımı göz ardı eden çok sayıdaki çalışmanın başta kapitalizme kendi iç dinami-

236 Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, s.403-404.

ğiyle geçebilen tek bölgenin neden Batı Avrupa olduğu sorusu olmak üzere prekapitalist toplumların evriminin karşımıza çıkarttığı sorunların çözümünde gösterdiği başarısızlık tesadüfî değildir.

Feodalizm, Dobb ve izleyicilerinin yaptığı gibi, toprağın mülkiyetinin hâkim sınıfta, tasarrufunun doğrudan üreticilerde bulunması ve üreticilerin ürettiği artığın hâkim sınıfa zor yoluyla aktarılmasıyla tanımlanan bir "üretim tarzı" olarak kavrandığında, sınıflı toplumların ortaya çıkışından kapitalizmin doğuşuna kadar olan birkaç bin yıllık dünya tarihindeki (hâkim üretim tarzının kölecilik olduğu eski Yunan ve Roma dışında) hemen hemen bütün (eğer üretim araçları toprağın yanı sıra hayvanları da kapsayacak biçimde genişletilirse istisnasız bütün) sınıflı toplumları kapsayan devasa bir kategori haline gelmektedir. İlk sınıflı toplumların çözülmesinden sonra dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan prekapitalist toplumsal formasyonların yapısal olarak çok büyük farklılıklar gösterdikleri gibi, tarih boyunca çok farklı evrim çizgileri izledikleri de ortadadır. Özellikle tarihinin en büyük bölümünde "Doğu'da Çin'den başlayıp Güney Asya üzerinden geçerek Yakın ve Orta Doğu'ya ulaşan uygarlık alanının en batı ucundaki bir barbarlık bölgesi" [237] olan Avrupa'da kapitalist üretim tarzı ortaya çıkarken çok daha köklü uygarlık alanları dahil dünyanın diğer bölgelerinde benzer bir dönüşümün ortaya çıkmaması farklı tarihî evrimlerin en çarpıcı ve en önemli örneğidir. Yetersiz bir feodal üretim tarzı tanımıyla feodalizmi evrenselleştiren bir yaklaşım, son derece farklı evrim çizgilerine sahip olan toplumsal formasyonların hepsini aynı üretim tarzının birbirinden üstyapısal, dolayısıyla aslî önemde olmayan özelliklerle ayrılan örnekleri olarak gördüğü için, bu farklı evrim çizgilerini ve bu arada feodalizmden kapitalizme geçişi üretim tarzı kavramını temel alan bir çerçeve içinde açıklayabilme imkânını peşinen yitirmektedir. Eğer hem Osmanlı İmparatorluğu, hem de Batı Avrupa feodalse, ikisinin farkı kaderlerini hâkim üretim tarzının iç dinamikleriyle açıklamak mümkün değildir. Böylece toplumların evrimini teorik bir çerçeve içinde açıklamak için geliştirilmiş olan ve tarihî

237 Hobsbawm, "*From Feudalism to Capitalism*", s.161.

maddeciliğin temel taşını oluşturan üretim tarzı kavramı içi boşaltılmış, işlevsiz bir kategoriye dönüşmektedir. Bu tür bir teorik yaklaşım, teorik tutarlılığından taviz vermeden izlendiğinde, tarihî maddecilik adına ortaya konan tahliller dünya tarihinin en önemli dönüşümlerini (veya dönüşümsüzlüklerini) açıklamakta aciz kalacaktır. Doğal olarak, tarihi rastlantılarla açıklamak veya tasvirci, pozitivist tarih karşısında teslim bayrağı çekmek tehlikesiyle karşı karşıya kalan bu yaklaşımın temsilcileri, çoğunlukla teorik tutarsızlık pahasına ilk başta "üstyapısal" nitelendirmesiyle prekapitalist üretim tarzı kavramının dışına attıkları unsurları yeniden tahlillerinin baş köşesine oturtmak zorunda kalmaktadırlar. Türk-İslâm devletlerini tanımlamak için geliştirilen "merkezî feodalizm" kavramı bu tutarsız, kendi içinde çelişkili tavrın tipik bir örneğidir.

Prekapitalist üretim tarzlarının yalnızca iktisadî düzlemde tanımlanabileceği savından (ki bizzat bu önerme bile kendi içinde paradoksaldir, çünkü kapitalizm öncesi toplumlarda ekonomiyi toplumun diğer düzlemlerinden ayırmak fiilen imkansızdır. Nitekim bu tür bir ekonomist feodalizm tanımı da üreticilerden hâkim sınıfa artık aktarımının zor yoluyla gerçekleştirildiğini içermektedir. Toplumun yeniden üretiminde hayatî önemi olan bu artığa el koyma sürecindeki zorun nasıl bir siyasî-hukukî yapıyla, ne tür bir mekanizmayla uygulandığının ise üstyapısal olduğu gerekçesiyle keyfî biçimde, iç içe geçmiş olduğu maddî üretim süreçlerinden kopartılması ve toplumun yeniden üretiminde üstlendiği vazgeçilmez işlev göz ardı edilerek üretim tarzı kavramından dışlanması son derece hatalı ve zaten soyutlama düzeyinde pratik olarak gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir işlemdir.) hareket eden görüşler dünya tarihindeki farklı evrim çizgilerini açıklayamadığı gibi doğal olarak Batı Avrupa'nın feodalizmden kapitalizme geçişini de açıklayamamaktadır. Bu incelemede göstermeye çalıştığım gibi, bu tür bir yaklaşımla Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin tek (fakat tabiî aslî önemde) bir cephesi olan serfliğin çözülüşünü bile açıklayabilmek, bunun için hem kendi içinde tutarlı, hem de tarihî olgularla uyumlu teorik yapılar kurmak mümkün olmamıştır.

Bu incelemede eleştirdiğim yazarların feodalizmin tarihine ilişkin çalışmalarındaki tek yöntemsel yanılgı prekapitalist üretim tarzlarının özgül niteliğini kavramamaktan ibaret değildir. Gerek "ekonomist" bir feodalizm tanımından yola çıkan Dobb ve Hilton'da, gerekse feodalizmde iktisat ve siyasetin iç içe geçmişliğinin farkında olan Brenner'da [238] görülen bir yöntem hatası da meta ekonomisinin ve kentlerin Batı Avrupa feodalizminin evriminde oynadığı rolü inkâr etmeleridir. Dobb'da ticaretin ve kentlerin oynadığı rolün öneminin reddedilmesi daha kapsamlı bir önermenin, ticaretin ve dolayısıyla kentlerin ticarete dışsal olduğu saptamasının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Kökeni tarihî maddecilik dışına, feodalizmi "doğal ekonomi" (meta mübadelesinin hiç mevcut olmaması anlamında doğal) olarak tanımlayan 19. yüzyıl tarihçi okuluna dayanan bu görüş, ilginç bir biçimde yalnız Dobb ile sınırlı kalmayıp Geçiş Tartışması boyunca da uzun süre genel kabul görmüş ve feodalizmde ticaretin rolünün doğru olarak kavranmasını engellemiştir. Daha önce görmüş olduğumuz gibi ticaretin ve dolayısıyla kentlerin feodalizmin doğal bir ürünü ve organik bir bileşeni olduğunu bir kez daha uzun uzadıya anlatmaya gerek yok. Öte yandan, yine ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi, genel olarak feodalizmin evrimi, özel olarak da serfliğin çözülüşü ancak meta ekonomisinin ve kentlerin hesaba katılmasıyla açıklanabilmektedir. Adı geçen yazarların meta ekonomisinin ve kentlerin üzerinden atlayarak feodalizmin evrimini açıklama girişimleriyse daima başarısız olmuştur.

Aynı yazarların meta ekonomisinin ve kentlerin kırla olan etkileşimini göz ardı etmelerinin yanısıra, feodalizmin evrimini açıklayamamalarına neden olan bir diğer yanılgıları da üretim araçlarıyla, özellikle de feodalizmde başlıca üretim aracı olan toprakla toplumsal yapı arasındaki etkileşimi tahlillerinin dışında bırakmalarıdır. Toprağın yeniden üretilebilir olmamasının feodalizmde üretim araçlarının yeniden üretim sürecindeki belirleyiciliğini arttırması bu yanılgının vahametini büyütmektedir.

Batı Avrupa feodalizminin 14. yüzyılda başlayan genel bunalımının temelinde tarım üretimindeki genişlemenin üretim

238 Brenner, "*The Agrarian Roots of European Capitalism*", s.227

güçlerince belirlenen aşılmaz bir duvara çarparak duraklaması yatmaktadır. Doğal olarak, üretim feodal üretim ilişkileri içinde gerçekleştirildiği için, bunalım feodalizmin bunalımıdır. Fakat bunalımın ortaya çıkışında feodal sınıf ilişkilerinin payının vurgulanması, bunalımın maddî temelinin gözardı edilmesini (Dobb ve Hilton) veya öneminin küçümsenmesini (Brenner) getektirmez. Tarih, doğal çevresiyle insanların toplumun yeniden üretim sürecinde birbirleriyle kurdukları ilişkiler bütününün çizdiği çerçeve içinde ilişki kurup kendisini yeniden üretebilen toplumla, ona üretimin maddî şartlarını sunan doğal çevre arasındaki etkileşimi eksen alan bir perspektifle kavranabilir. Bu perspektiften yoksun olan Dobb, Hilton ve Brenner'ın feodalizmin genel bunalımını açıklayabilmeleri imkânsız hale gelmekte, bu açıklamayı yapabilmek için soyluluğun köylülüğü sömürme oranının artma eğilimi gibi hiç bir mantıkî ve ampirik dayanağı olmayan hayalî süreçler icat etmek zorunda kalmaktadırlar.

Meta ekonomisinin dönüştürücü etkileri ve aslî üretim aracını yeniden üretemeyen toplumun üretim süreci içinde doğal çevreyle arasındaki etkileşim bir yana bırakılınca geriye boşlukta gezinen üretim ilişkileri kalmakta, bu üretim ilişkileri de üzerinde vücut bulduğu maddî üretim şartları temelinden koparıldığı için hiç bir dönüşme dinamiği içermeyen içi boş bir kavram haline gelmektedir. Adı geçen yazarlar feodalizmin evrimini sınıf yapısını dikkate almadan yalnızca ticaretin gelişmesiyle veya demografik hareketler-toprak ilişkisiyle açıklamak isteyen yaklaşımlara karşı sınıf ilişkilerinin önemini vurgulamak amacıyla yola çıkmışlar, fakat bu arada üretim güçlerini ihmal etmeleri tarihî maddeci tahlilin temelini oluşturan üretim ilişkileri-üretim güçleri diyalektiğini **de facto** dışlamaları sonucunu doğurmuştur. Yetersiz bir teorik temelden hareket etmeleri de doğal olarak başta serfliğin çözülüşü olmak üzere feodalizmden kapitalizme geçiş sürecindeki toplumsal dönüşümleri açıklayamamalarına yol açmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

ABEL, Wilhelm (1978) Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, Hamburg und Berlin.

ABEL, Wilhelm (1978) Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Deutsche Agrargeschichte II, Stuttgart.

ANDERSON, Perry (1980) Lineages of the Absolutist State, London.

ANDERSON, Perry (1981) Passages from Antiquity to Feudalism, London.

ASTON, T.H.; PHILPIN, C.H.E. (eds.) (1985) The Brenner Debate, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe, Cambridge.

BARRACLOUGH, Geoffrey (1957) The Origins of Modern Germany, Oxford.

BAUTIER, Robert Henri (1971) The Economic Development of Medieval Europe, New York.

BLICKLE, Peter (1971) The Economic, Social and Political Background of the Twelve Articles of the Peasants of 1525", The Journal of Peasant Studies, V. III No.1.

VON BELOW, Georg (1966) Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen, Stuttgart.

BLOCH, Marc (1966) French Rural History, An Essay on its Basic Characteristics, London.

BLOCH, Marc (1971) "The Rise of Dependent Cultivation and Seignioral Instutitions", *The Cambridge Economic History of Europe*, V. I Postan (ed.) içinde.

BLOCH, Marc (1975) Slavery and Serfdom in the Middle Ages, Selected Essays, Berkeley.

BLOCH, Marc (1978) Feudal Society, London.

BRENNER, Robert (1985) "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *The Brenner Debate*, Aston, Philpin (eds.) içinde.

BRENNER, Robert (1985) "The Agrarian Roots of European Capitalism", *The Brenner Debate*, Aston, Philpin (eds.) içinde.

CARUS-WILSON, E.M. (ed.) (1966) Essays in Economic History, V. II, London.

CLARKE, M. Violet (1966) The Medieval City State, An Essay on Tyranny and Federation in the later Middle Ages, New York.

COHN, Henri J. (1975) "The Peasants of Swabia", The Journal of Peasant Studies, V. III, No.1.

DE VRIES, Jan (1976) Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750, Cambridge.

DOBB, Maurice (1981) Studies in the Development of Capitalism, London and Henley.

DUBY, Georges (1968) Rural Economy and Country Life in the Medieval West, Columbia.

ELTON, G.R. (ed.) (1958) The New Cambridge Modern History,*V II*, The Reformation, 1520-1529, Cambridge.

ENGELS

FERGUSON

FRANZ

GANSHOF, François L., VERHULST, Adriaan E. (1971) "Medieval Agrarian Society in its Prime: France, the Low Countries and Western Germany", *"The Cambridge Economic History of Europe, V I*, Postan (ed.) içinde.

GENICOT

GRAUS, Frantisek (1975) "From Resistance to Revolt: The Late Medieval Peasant Wars in the Context of Social Crisis", The Journal of Peasant Studies, V III, No.1.

HIBBERT, A.B. (1963) "The Economic Policies of Towns", *The Cambridge Economic History of Europe, V III*, Postan, Rich, Miller (eds.) içinde.

HIBBERT, A.B. (1953) "The Origins of the Medieval Town Patriciate", Past and Present, No.3.

HILTON, Rodney H. (1966) "Peasant Movements in England before 1381", *Essays in Economic History, V II*, Carus-Wilson (ed.) içinde.

HILTON, Rodney H. (1969) The Decline of Serfdom in Medieval England, London.

HILTON, Rodney H. (1973) Bond Men Made Free, Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381, London.

HILTON, Rodney H. (1984) 'Introduction", *The Transition from Feudalism to Capitalism* içinde.

HILTON (1984) "A Comment"

HOBSBAWM, Eric (1984) "From Feudalism to Capitalism", *The Transition from Feudalism to Capitalism* içinde.

JONES, Philip (1971) "Medieval Agrarian Society in its Prime: Italy", *The Cambridge Economic History of Europe*, V.I Postan (ed.) içinde.

KOSMINSKY, E.A. (1955) "The Evolution of Feudal Rent in England from the 11th to the 15th Centuries", Past and Present, No.7.

KOSMINSKY, E.A. (1956) Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century, Oxford.

KULA, Witold (1976) An Economic Theory of the Feudal System, London.

LAUBE, Adolf, (1975) "Precursors ofthe Peasant War", The Journal of Peasant Studies, V. III, No.1.

LATOUCHE, Robert (1961) The Birth of Western Economy, Economic Aspects of the Dark Ages, New York.

LOPEZ, Roberto S. (1971) The Commercial Revolution of the Middle Ages, New Jersey.

LÜTGE, Friedrich (1967) Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Deutsche Agrargeschichte III, Stuttgart.

LÜTGE, Friedrich (1958) "Economic Change, Agriculture", *The New Cambridge Modern History, V.II* Elton (ed.) içinde.

MARX, Karl (1974) Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin.

MARX, Karl (1985) Das Kapital, Bd. I, Berlin.

MARX, Karl (1985) Das Kapital, Bd. III, Berlin.

MERRINGTON, John (1985) "Town and Country in the Transition to Capitalism", *The Transition from Feudalism to*

Capitalism içinde.

MISKIMIN, Harry A. (1969) The Economy of Early Renaissance Europe, 1300-1460, New Jersey.

MISKIMIN, Harry A. (1977) The Economy of Later Renaissance Europe, 1460-1600, Cambridge.

MUSSET, Lucien (1975) The Germanic Invasions, The Making of Europe, AD 400-600, University Park, Pennsylvania

PARAIN, Charles (1971) "The Evolution of Agricultural Technique", *The Cambridge Economic History of Europe, V I* Postan (ed.) içinde.

PIRENNE, Henri (1925) Medieval Cities, Their Origins and the Revival of Trade, Princeton.

PRIENNE, Henri (1937) Economic and Social History of Medieval Europe, New York.

POSTAN, M.M., RICH, E.E., MILLER E. (eds.) (1963) The Cambridge Economic History of Europe, V. III, Economic Organization and Policies in the Middle Ages, Cambridge.

POSTAN, M. M., (ed.) (1971) The Cambridge Economic History of Europe, V. I, The Agrarian Life of the Middle Ages, Cambridge.

POSTAN M.M. (1971) "Medieval Agrarian Society in its Prime: England", *The Cambridge Economic History of Europe, V.I*, Postan (ed.) içinde.

POSTAN, M.M. (1972) The Medieval Economy and Society, An Economic History of Britain in the Middle Ages, London.

POSTAN, M.M. (1973) Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy, Cambridge.

POSTAN, M.M., HATCHER, J. (1985) "Population and Class Relations in Feudal Society", *The Brenner Debate*, Aston, Philpin (eds.) içinde.

PREVITÉ-ORTON, C.W., (1960) The Shorter Cambridge Medieval History, Cambridge.

POUNDS, N.J.G. (1974) An Economic History of Medieval Europe, London.

RÖRIG, Fritz (1967) The Medieval Town, Berkeley.

SABEAN, David (1975) "German Agrarian Institutions at

the Beginning of the 16th Century", The Journal of Peasant Studies, V. III, No.1.

SLICHER VAN BATH, B. (1963) The Agrarian History of Western Europe, AD 500-1850, London.

TAKAHASHI, K. (1984) "A Contribution to the Discussion", *The Transition from Feudalism to Capitalism* içinde.

The Transition from Feudalism to Capitalism, 1984, London.

VAN WERVEKE, H. (1963) "The Rise of Towns", *The Cambridge Economic History of Europe, V III*, Postan, Rich, Miller (eds.) içinde.

WUNDER, Heide (1985) "Peasant Organization and Class Conflict in Eastern and Western Germany", *The Brenner Debate*, Aston, Philpin (eds.) içinde.

WUNDER, Heide (1986) Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland, Göttingen.

AVRUPA FEODALİZMİNİN EVRİMİ

SELİM SOMÇAĞ

1964'te Istanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Robert Kolej'de yaptı. Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden lisans ve yüksek lisans derecelerini aldı.

Batı Avrupa'nın kapitalizme nasıl geçtiği sorusu, kendi iç dinamiği ile kapitalizme geçemeyen ülkelerin büyük çoğunluğundan farklı olarak 16., hatta 17. yüzyılda bile birçok alanda Batı Avrupa ile boy ölçüşebilecek bir medeniyete sahip olan Turkiye'den bakıldığında, Türkiye'nin neden kapitalizme geçemediği sorusuyla bütünleşmektedir. Bu çalışmada Avrupa feodalizminin ortaya çıkışından kapitalizmin doğuşunun ılk şartı olan serflik ilişkisinin çözülmesine kadarki evrimi incelenerek bu tarihî, fakat ana hatlarını Batı'nın belirlediği bir dünyada yaşamakta olan herkes için aslında güncel olan soruların cevapları araştırılmıştır.

ISBN 975-7696-54-4

BAĞLAM